

УКРАЇНА

ЖОРСТКА ЕКОНОМІЯ, ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ ТА ФЕМІНІЗМ ПІСЛЯ КРИЗИ:

знецінення праці жінок
і відмова держави

Оксана Дутчак

ISBN 978-617-7242-49-8
УДК 316.346.2-055.2:338.124.4](477)

Дутчак, Оксана.

**Жорстка економія, гендерна нерівність та фемінізм після кризи:
знецінення праці жінок і відступ держави в Україні. –**

Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА. – 56 с.

Дослідження присвячене наслідкам економічної кризи 2014 р. та урядової політики жорсткої економії для життя жінок в Україні, зокрема, жінок зі структурно непривілейованих груп. Проаналізовано реальну соціально-економічну нерівність чоловіків та жінок, тенденції до знецінення репродуктивної праці, зміни в доступі жінок до «продуктивної» праці та вплив інфраструктурних урізань на гендерну нерівність у країні. Окреслено реакції феміністичної спільноти та надано рекомендації для лівих акторів.

Це дослідження профінансоване з коштів Міністерства економічного співробітництва та розвитку ФРН. Публікація та її частини надаються до безкоштовного використання за умови належного посилання на оригінальну публікацію. Зміст публікації може не співпадати з офіційною позицією Rosa-Luxemburg-Stiftung. Відповідальність за інформацію та погляди, висловлені в цій публікації, несе авторка.

<i>Вступ</i>	4
<i>1. Позірна «рівність» та структурні проблеми гендерної нерівності в Україні</i>	7
1.1 «Рівність на папері»	7
1.2 Структурна соціально-економічна нерівність у реальності	8
1.3 Добробут жінок	13
<i>2. «Антикризові» заходи жорсткої економії після 2014 р. та їхній вплив на нерівність</i>	16
2.1 Знецінення репродуктивної праці	16
2.2 Структурні зміни в доступі жінок до «продуктивної» праці та інфраструктурні зміни	24
2.3 Майбутні «реформи»	27
<i>3. Війна та вимушене переселення</i>	31
<i>4. Фемінізм та українська криза</i>	34
4.1 Феміністичний рух: реакція чи її відсутність?	34
4.2 Рекомендації лівим силам	36
<i>Джерела</i>	39

2014 р. на тлі анексії Криму та військового конфлікту на Сході країни¹ в Україні почався різкий і тривалий економічний спад. Валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення знизився більш ніж на 25% у 2014 р. та майже на 30% у 2015 р.; його зростання в 2016 р. склало тільки 3,3% [5]. У 2014 р. інфляція досягла майже 25%, а в 2015 р. – 43%; станом на 2016 р. вона зменшилася до 12% [25]. Реакція уряду на кризу була передбачуваною: її визначили взятий українською владою неоліберальний курс, обстоювання олігархами своїх інтересів² і тиск міжнародних інституцій. В умовах зростання державного боргу через девальвацію національної валюти та загальний кризовий стан, а також з огляду на залежність України від подальших кредитів Міжнародного валютного фонду (МВФ) уряд на вимогу МВФ скасував субсидії на паливо, скоротив видатки на соціальну сферу і збільшив пенсійний вік.

Запроваджена після 2014 р. жорстка економія – не перший прояв неоліберальної політики в Україні. Після переходу країни до ринкової економіки в 1990-х рр. всі її уряди штовхали суспільство на шлях неолібералізму. Однак цей перехід був далеким від «шокової терапії», реалізованої в деяких інших країнах. Олігархи підтримували запровадження ринкових реформ лише в тому обсязі, який дозволяв їм акумулювати власний капітал і залишатися при владі під час відносно неспокійного в політичному сенсі періоду. Але криза 2014 р. дозволила уряду максимально наблизитись до проведення «шокової терапії». Саме тому реформи, запроваджені після 2014 р., слід розглянути найретельніше.

Основна частина дискурсу, який існує сьогодні щодо гендерної нерівності, переважно залишає ці проблеми без уваги. Було дуже мало спроб провести систематичну оцінку соціально-економічного впливу антикризової політики, запровадженої після 2014 р., на становище жінок³. Нестача такої систематичної оцінки зміщує основний напрямок феміністичних ініціатив у сферу політичного та символічного представництва і на боротьбу з гендерним насильством –

---

1 Станом на початок 2017 р., за даними Верховного комісара ООН з прав людини, під час конфлікту загинуло принаймні 9940 осіб (у тому числі більше 2000 мирних жителів), 23 455 осіб (у тому числі 7000–9000 цивільних осіб) зазнали поранень [79]. За даними 2016 р., понад 1,7 мільйона вимушених переселенців [27] довелося виїхати із зони конфлікту в Донецькій та Луганській областях, а також із Криму. На початок 2017 р. це число зменшилося до 1,6 мільйона [66].

2 Цей уряд сформовано колишніми опозиціонерами: до нього увійшли опозиційні до попередньої влади олігархи й бізнесмени та деякі ключові фігури «Євромайдану». Майже всі вони мають неоліберальні погляди на економіку і націоналістичні – в політиці (подекуди слід говорити про радикальні праві погляди).

3 За винятком Спільного тіншового звіту Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації жінок у 2017 р.

що, поза сумнівом, є цінним саме по собі, особливо з огляду на неспроможність уряду ратифікувати Стамбульську конвенцію. Проте відсутність критичної перспективи стосовно державної політики жорсткої економії та її довгострокового й системного впливу на гендерні структури означає, що ці структури залишаються незмінними.

У першій частині цього дослідження ми проаналізуємо розбіжності між декларованою рівністю та реальною ситуацією жінок в Україні до та під час кризи. У Розділі 1.1 ми коротко розглянемо чинні законодавчі акти, спрямовані на подолання гендерної нерівності, нездатність уряду втілити їх на практиці та відсутність спроб ліквідувати структурну соціально-економічну нерівність. У Розділі 1.2 ми окреслимо цю структурну соціально-економічну нерівність, поглянемо на її глибоко вкорінені причини та розвиток під час кризи 2014 р. Розділ 1.3 відведено для подальшого аналізу ситуації: зокрема, ми визначимо наслідки кризи для добробуту жінок після 2014 р. Другу частину дослідження присвячено антикризовому неоліберальному режиму жорсткої економії та його впливу на ситуацію гендерної нерівності. У Розділі 2.1 ми розглянемо знецінення репродуктивної праці жінок через заходи жорсткої економії. У Розділі 2.2 ми проаналізуємо, як урядові заходи впливають на можливість жінок займатися «продуктивною»⁴ працею і водночас погіршують інфраструктуру, яка підтримує жінок у репродуктивній праці. Розділ 2.3 пропонує короткий огляд поточних та майбутніх структурних реформ (реформа законодавства про працю, пенсійної системи, охорони здоров'я) та їхнього впливу на становище українських жінок. У Розділах 1 і 2 другої частини також виділено найуразливіші категорії жінок, на яких антикризова неоліберальна політика уряду вплинула особливо негативно: це сільські жінки; жінки старшого віку; жінки з дітьми, зокрема одинокі матері; жінки, змушені забезпечувати постійне піклування іншим членам сім'ї. Розділ 3 присвячений війні та її впливу на гендерну нерівність. Тут ми висвітлюємо становище нових вразливих категорій населення, що з'явилися в результаті військового конфлікту: це внутрішньо переміщені жінки та жінки в зоні конфлікту або поблизу неї; аналізуємо проблеми згаданих груп та вплив на них заходів жорсткої економії. В останній частині проведено огляд ситуації українського фемінізму — як його основної течії, так і лівої частини руху. У Розділі 4.1 проаналізовано причини того, чому український феміністичний рух приділяє мало уваги проблемам, піднятим у цьому дослідженні. Ми також окреслюємо загальний контекст та відзначаємо ескалацію загрози з боку радикальних правих сил. Розділ 4.2 пропонує лівим силам рекомендації щодо можливих напрямів розвитку лівого фемінізму та пошуку союзників за сьогоднішніх умов.

---

4 Поняття «продуктивність» використовується як у марксистській, так і в ліберальній економічній теорії. У першому випадку «репродуктивна» праця відрізняється від «продуктивної», оскільки йдеться про відтворення робочої сили замість виробництва товарів для капіталістичного ринку. При цьому не можна сказати, що репродуктивна праця не сприяє розвитку капіталістичної економіки. У другому випадку — в умовах ліберальної економічної парадигми — «продуктивна» праця потенційно передбачає знецінення ролі репродуктивної праці для капіталістичної економіки. З огляду на це термін використовується в лапках.

Жорстка економія – це форма навмисної дефляції, за якої економіка коригується через зниження заробітної плати, цін та видатків на державний сектор для відновлення конкурентоспроможності, що (нібито) найкраще досягається шляхом скорочення державного бюджету, його боргів та дефіциту.

Марк Блайс. Жорстка економія. Історія однієї небезпечної ідеї

1. Позірна «рівність» та структурні проблеми гендерної нерівності в Україні

1.1 «Рівність на папері»

На рівні законодавства Україна є дуже дружньою до жінок. Гендерну дискримінацію заборонено Конституцією та Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»; 1980 р. ратифіковано «Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок». Більше того, Угода про асоціацію між Україною та ЄС, яка наприкінці 2013 р. стала причиною початку «Євромайдану» і яку було підписано в 2014 р., включає статтю про гендерну рівність в економічному житті. Згідно зі згаданою статтею, Угода включає такі цілі, як забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічній та суспільній діяльності, а також у процесі прийняття рішень [64].

Одним із головних національних законодавчих актів щодо боротьби з гендерною нерівністю є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятий Верховною Радою 2005 р. Стаття 3 цього закону проголошує, що державна політика в цих питаннях спрямована на утвердження гендерної рівності, запобігання дискримінації за ознакою статі, застосування позитивних дій, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення жінкам і чоловікам рівних можливостей щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства; пропаганду культури гендерної рівності, захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

Таким чином, у цей та інші законодавчі акти інтегровано багато визнаних на міжнародному рівні заяв, механізмів та заходів щодо просування гендерної рівності на всіх рівнях: в політиці, економіці, культурі, особистому житті тощо. У результаті законодавчий фасад виглядає майже бездоганно¹. Реальність, однак, є зовсім іншою. Наприклад, згаданий закон забороняє роботодавцям вказувати

---

¹ Існували й винятки: наприклад, законодавство, яке не дозволяло жінкам працювати у певних професіях. Хоча більшість заборонених спеціалізацій була пов'язана зі шкідливими галузями промисловості, що й керувало логікою заборони, у деяких випадках виключення жінок із професії виглядало дуже дивно. Наприклад, жінкам було заборонено працювати машиністками потягів на залізниці/метро та керувати фактично будь-якою серйозною промисловою технікою, включно з грейдерами, бетонозмішувачами, бульдозерами й сільськогосподарськими тракторами. Стосовно видів виробництва зі шкідливими умовами праці, замість модернізації з метою поліпшення умов праці для всього персоналу закон просто заборонив жінкам працювати на таких виробництвах. Враховуючи, що робота в промисловій сфері зазвичай краще оплачується, згадане обмеження посилило гендерну нерівність в оплаті праці та неформальне працевлаштування жінок, які працювали на відповідних посадах попри заборону. Інший приклад – певні формулювання в Трудовому кодексі, які фактично відводять жінкам основну роль у догляді за дітьми.

в оголошеннях про роботу, кому — чоловікам чи жінкам — надаватимуть перевагу при працевлаштуванні; також на співбесіді не дозволено запитувати потенційних кандидаток про особисте життя чи репродуктивні плани. Проте навіть побіжний погляд на будь-який онлайн- або офлайн-агрегатор вакансій та перебіг значної частини співбесід виявляє повну нездатність та/або небажання влади забезпечити практичну реалізацію законодавчих норм.

Звісно, ці розбіжності, що символічно відображають нерівність, не є найважливішими, однак вони вказують на глибокий структурний дисбаланс у становищі чоловіків та жінок в Україні. Він, власне, є основною причиною того, чому декларованої на папері рівності неможливо досягнути. Структурна гендерна нерівність закорінена в економіці та політиці й зумовлена передусім нерівним розподілом репродуктивної праці. Важливим фактором є також системний консерватизм на символічному рівні культури, в дискурсивних практиках та практиках соціалізації. Надзвичайно високий рівень тіньової зайнятості — ще одна суттєва причина того, що держава навіть не здатна виявити приховані проблеми, не говорячи вже про боротьбу з ними на законодавчому рівні.

Український уряд, нездатний подолати гендерну нерівність, прагне зберегти видимість того, що Україна є сучасною «європейською» державою, та запровадити певні поверхові (а не структурні) реформи. Скажімо, при реформуванні поліції урядовці намагалися досягти більшого гендерного балансу в її оновленому складі; було легалізовано службу жінок в армії; 2017 р. скасували перелік заборонених для жінок професій. Деякі з цих реформ можна радикально критикувати з позицій лівого фемінізму, проте самі спроби реформування демонструють: уряд докладає зусиль, аби «не втратити обличчя». Іноді доходять навіть до прямого тиску міжнародних організацій як реакції на консервативні тенденції у діяльності українського уряду — і це один із небагатьох позитивних побічних ефектів залежності уряду від міжнародних інституцій. Так сталося 2015 р., коли після декількох невдалих спроб Верховна Рада під тиском ЄС внесла до Трудового кодексу антидискримінаційну поправку, яка передбачає, серед іншого, заборону дискримінації за гендерною ознакою та сексуальною орієнтацією. Таким чином, уряд змушений був звернути увагу на проблему гендерної нерівності в питанні репрезентації жінок (у певних сферах). Однак бракує міжнародного тиску на уряд України з метою вирішення структурних соціально-економічних проблем, що й спричиняють гендерну нерівність. Навпаки, жорстка економія, нав'язувана вже згаданою міжнародною організацією — зокрема, після кризи 2014 р., — поглиблює ці проблеми. Суперечливі, проте передбачувані наслідки неоліберальної політики жорсткої економії сприяють поглибленню гендерної нерівності. Їх буде проаналізовано в наступних розділах після огляду проявів гендерної нерівності в соціально-економічній сфері.

1.2 Структурна соціально-економічна нерівність у реальності

Незважаючи на всі заяви уряду, українське суспільство завжди було далеким від досягнення рівності між чоловіками й жінками в соціально-економічному плані. З 1971 р. жінки стабільно складають 53-54% від загальної кількості населення [77]. Але жінки, попри видимість більшої чи меншої рівності з чоловіками, ніколи не мали доступних останнім можливостей. Можливості жінок завжди були

можливостями дискримінованої меншості – особливо якщо ці жінки належать до найбільш незахищених та дискримінованих категорій: бідні жінки, сільські мешканки, літні жінки, жінки з дітьми, жінки з особливими потребами, ЛГБТ та роми тощо.

Жінки обмежені в доступі до процесу прийняття політичних рішень: що вищим є рівень органу влади, тим меншою є частка жінок. У Верховній Раді жінок лише 11%, в обласних радах – 15%, районних радах – 24%, міських радах – 29%, селищних радах – 46%, сільських радах – 56% [1]. Таким чином, рівень доступу жінок до участі в політиці зменшується пропорційно до зростання рівня важливості рішень, які приймаються на різних щаблях влади. Разом з тим, понад 55% українців вважають, що рівень участі жінок у політиці на національному рівні є недостатньо високим [26], що можна розглядати як непряме свідчення прийнятності гендерних квот для українського суспільства. До виборів 2015 р. було зроблено майже 10 спроб ввести гендерні квоти, але хоча Конституція України містить пряму вказівку на можливість такого заходу, жодна спроба не мала позитивного результату [64]. Під час місцевих виборів 2015 р. було запроваджено закон, яким була встановлена 30-відсоткова частка жінок у виборчих списках. Та на практиці цей законодавчий акт фактично не мав сенсу, оскільки не передбачав жодних санкцій².

Такий політичний дисбаланс, звісно, частково спричинений гендерними стереотипами, згідно з якими політика є чоловічою сферою. Але він також прямо пов'язаний із дисбалансом соціально-економічних ресурсів. З часу здобуття Україною незалежності жінки складають 47-49% від загального обсягу робочої сили; ця частка постійно незначною мірою знижується [76]. За той же період співвідношення частки жінок на ринку праці до аналогічного показника серед чоловіків (за оцінкою МОП) також зменшується: від майже 82% в 1999 р. до 74,5% в 2017 р.; найнижчий показник становив 74% (2012 р.) [78]. Отже, жінки завжди відігравали менш активну роль у формальній економіці.

Водночас рівень безробіття серед жінок завжди був меншим, ніж серед чоловіків, причому найбільші³ розбіжності становили 3 і 3,4% протягом кризових років – 2009 та 2014. Відносно низький показник рівня безробіття не слід інтерпретувати помилково. За низьким рівнем безробіття можуть стояти не тільки відносно сприятливі економічні умови, але й низький рівень соціальної підтримки⁴. При слабко розвинутій або недостатньо фінансованій системі соціального забезпечення люди фактично нездатні вижити на допомогу по безробіттю навіть протягом короткого часу. Нестача реальної державної підтримки та низький рівень приватних заощаджень в умовах периферійної економіки означають, що люди схильні погоджуватися на найбільш нестабільну й незахищену зайнятість. У країнах з кращими системами соціального захисту робітниця можуть дозволити собі чекати на пропозицію працевлаштування, яка відповідає їхній кваліфікації чи є для них бажаною – проте в Україні ситуація зовсім інакша.

² До ідеї гендерних квот в українській політиці слід підходити обережно. З огляду на особливості місцевого політичного життя можна передбачити, що жінки, які матимуть шанс скористатися такими квотами, переважно належать до привілейованих груп, тобто потенційно здатні отримати доступ до найвищих виборчих органів. Дуже сумнівно, що вони зможуть представляти інтереси незахищених верств населення.

³ Принаймні впродовж 2000-х років.

⁴ Зокрема, це чітко вказано в пояснювальній записці до бази даних Світового банку.

Більш низький рівень жіночого безробіття частково пояснюється тією ж логікою: жінки погоджуються на будь-яку роботу — на неповний робочий день, неформальну, низькооплачувану, — щоб заробити принаймні якісь гроші. Цей аргумент підтверджується тим фактом, що у 2011 р. 68% усіх робітниць, які працювали на неповний робочий день, складали жінки [34, с. 180]. Ще одним фактором є непропорційне залучення жінок до репродуктивної праці, що частково й утримує багатьох із них від «продуктивної» економічної діяльності. Про це свідчать дані, що серед економічно неактивних жінок 28,6% є домогосподарками або перебувають на утриманні; для порівняння, серед чоловіків частка таких осіб становить 10,4% [13]. Інша непряма ілюстрація — це частка представниць різних статей у загальному обсязі економічно активного населення в різних вікових категоріях: у 2016 р. найбільша різниця між економічною активністю чоловіків та жінок існувала у віковій категорії 25–29 (22,2 пункти) та 30–34 років (18,4 пункти); після цього вікового порогу різниця зменшувалася, сягаючи мінімуму (3,8 пунктів) у віковій категорії 40–49 років [18, С. 60]. У перших двох вікових категоріях очевидною причиною неучасті жінок в економічному житті є догляд за дітьми; це відображає дисбаланс розподілу репродуктивної праці.

Дані за 2010 р. вказують, що в Україні, порівняно з усіма європейськими країнами, жінки витрачають найбільше часу на домашню роботу (без врахування догляду за дітьми) — в середньому 24,6 години на тиждень [53, С. 25]. Дані досліджень GFK у 22 країнах показали, що найбільше часу на приготування їжі серед усіх досліджених країн витрачають в Україні та Індії — понад 13 годин на тиждень [58]. Водночас у середньому українська жінка витрачає на приготування їжі 15 годин (для порівняння, у середньому 9 годин витрачає на це український чоловік) [49]. Якщо перевести ці цифри в масштаб року, отримуємо, що в середньому українська жінка витрачає 32 доби (або майже 48 днів, якщо враховувати перерву на сон) на рік лише на приготування їжі для своєї сім'ї; це на 40% більше, ніж середній показник для чоловіків.

З огляду на те, що українські жінки часто знаходяться в більш нестабільному становищі й готові братися за будь-яку роботу, а також враховуючи значні витрати часу на непропорційно розподілену репродуктивну працю, ринок праці для жінок вертикально та горизонтально сегрегований. У промисловому секторі, де праця краще оплачується, зайнятість жінок постійно падає: частка їхньої зайнятості зменшилася з 38,7% в 1994 р. до 21,6% у 2017 р.; найнижчий відсоток становив 19,7 (2008 р.) [72]. Найвищий показник зайнятості чоловіків у промисловості становив лише 34% в 1992 р., найнижчий дорівнював 25,1% (2003 р.), поточний показник — 27,5% станом на 2017 р. [73]. Зменшення зайнятості жінок у промисловості можна пояснити скороченням обробної промисловості, де переважно працюють жінки, — наприклад, у швейній та текстильній галузях⁵. Водночас рівень зайнятості жінок у секторі послуг (де, як правило, менші зарплати) постійно зростає: з 39,7% у 1992 р. до 65,2% у 2017 р. [74]. Відсоток зайнятості чоловіків у сфері послуг, початково навіть вищий (42,9% у 1992 р.) за відсоток зайнятості жінок,

⁵ Безумовно, це було результатом державної політики під час кризи «перехідного періоду» 1990-х років. Уряд субсидував і підтримував важку промисловість: з одного боку, вона очевидно видавалася більш перспективною, з іншого боку, масові протести (переважно) гірників у 1990-х роках змушували уряд надавати підтримку саме важкій промисловості. Логіка підтримки чоловіків-«годувальників» не відіграла головної ролі, проте також могла вплинути на тодішні рішення уряду.

теж зростав, проте сягнув лише 54,4% в 2017 р. [75]. Інакше кажучи, на початку свого незалежного існування економіка України мала набагато кращий баланс гендерного розподілу праці, який з того часу суттєво погіршився⁶. Значною є також вертикальна сегрегація. Наприклад, хоча в 2015 р. майже 76,1% державних службовців склали жінки, 81,3% вищих посад (держслужбовців першої категорії) займали чоловіки [18, С. 69].

Сфера освіти та науки — одна з тих, де відмінності між траекторіями кар'єри чоловіків і жінок є особливо різкими. Дівчата зазвичай демонструють вищу успішність у школі: в 2017 р. вони з усіх предметів впоралися із ЗНО краще, ніж хлопці [24]. Ці статистичні дані вщент руйнують пропонуване патріархальними стереотипами пояснення гендерної нерівності особливостями інтелектуального розвитку. А ось що відбувається далі: за даними 2013–2014 років, жінки становили 52,3% всіх студентів; 80% робочих місць у сфері середньої та вищої освіти займали жінки, у тому числі у ВНЗ — 52,4% [28]. Уже ці цифри вказують на горизонтальне розшарування: кількість задіяних у секторі жінок зменшується паралельно до зростання статусу навчальних закладів. Крім того, на посадах проректорів працюють лише 25% жінок, а серед ректорів їх усього 9%. Промовистою є гендерна нерівність в університетській кар'єрі: лише 51% викладачок мають ступінь кандидата чи доктора наук у порівнянні з 79% викладачів-чоловіків (там само). Це також стосується наукових звань: серед викладачів ВНЗ без звання жінки складають 59%, доцентами є 48% жінок, професорами — лише 30% (там само).

Недивно, що всі означені тут випадки гендерні стратифікації на ринку праці прямо впливають на заробітки та ресурси жінок. Перш за все, в Україні дуже значний розрив у оплаті праці чоловіків та жінок. У період між 2000 та 2016 рр. різниця між рівнями оплати праці коливалася в межах від 31,4% у 2003–2004 рр. до 22,2% у 2010 р. [65, С. 43]. Іншими словами, навіть у найкращі роки ситуація в Україні була гіршою, ніж у більшості країн ОЕСР, крім Японії, Кореї та Естонії. Починаючи з 2004 р. розрив у оплаті праці демонстрував тенденцію до скорочення, проте в 2015–2016 рр. знову суттєво збільшився (див. Табл. 1). Такий розвиток подій вказує на необхідність проведення спеціальної політики, спрямованої на подолання розриву в рівні заробітної плати під час кризи. Нижче ми розглянемо, намагався уряд боротися з таким розривом протягом останньої кризи, чи діяв у протилежному напрямку.

⁶ Ця узагальнена статистична картина подає ситуацію професійної стратифікації в ЄСРП у спрощеному вигляді, проте вона добре ілюструє тенденції, характерні для макрорівня.

Таблиця 1.

Заробітна плата (до відрахування податків)⁷ та різниця в оплаті праці чоловіків та жінок

	2012	2013	2014	2015	2016	2017 (9 місяців)
Встановлена законодавством мінімальна зарплата, грн	1134	1218	1218	1378 ⁸	1600	3200
Встановлена законодавством мінімальна Int\$ ⁹	348	380	344	262	271	Дані відсутні
Середній розмір зарплати, грн	3032	3274	3475	4207	5187	7351
Середній розмір зарплати, грн	930	1021	982	800	877	Дані відсутні
Для чоловіків, грн	3429	3711	3979	4848	6001	8271
Для чоловіків, Int\$	1051	1158	1124	922	1015	Дані відсутні
Для жінок, грн	2661	2866	3037	3631	4480	6414
Для жінок, Int\$	816	894	858	691	758	Дані відсутні
Розрив у оплаті праці жінок порівняно з чоловіками	22.4%	22.8%	23.7%	25.1%	25.3%	22.45%

Джерело: підрахунки авторки на основі даних Державної служби статистики [46]

Наведені в Таблиці 1 дані не тільки чітко демонструють значний розрив у оплаті праці між чоловіками та жінками; вони також свідчать про гостроту соціально-економічної кризи, якої країна зазнала в 2014 р., та статистично окреслюють наслідки цієї кризи для добробуту працюючого населення. Слід врахувати, що наведені дані стосуються лише офіційної економіки. За оцінкою експертів, у тіньовій економіці, яка може становити 50% ВВП України, розрив у оплаті праці між чоловіками та жінками, вірогідно, є ще більшим [63, С. 31]. Опитування робітниць у 2013 р. показало, що 12,3% жінок-робітниць не отримували навіть встановленої законодавством мінімальної заробітної плати [2, С. 154].

Варто також відзначити, що заробітна плата жінок девальвувала більше, ніж зарплата чоловіків, якщо порівнювати їх у Int\$: заробітна плата чоловіків у 2015 р. становила 79,6% від заробітної плати 2013 р., тоді як заробітна плата жінок становила 77,3% від показника того ж року. Отже, можна сказати, що зарплата жінок знецінилася дещо більше, ніж заробітна плата чоловіків. Пояснити це можна тим, що в середньому жінки заробляють менше за чоловіків, тож серед них більше тих, хто отримує мінімальну зарплату – а її розмір було заморожено з початком кризового періоду. Зростання зарплати жінок також проходить трохи повільніше: заробітна плата чоловіків у 2016 р. зросла на 10,1%, жінок – на 9,7%.

У зв'язку з наведеними даними постає запитання, як різниця в оплаті праці між чоловіками й жінками впливає на працюючих жінок та їхню здатність

⁷ На кінець періоду.

⁸ Мораторій на підвищення встановленої законодавством мінімальної заробітної плати діяв до 1 вересня 2015 р., після чого мінімальну зарплату було нарешті підвищено.

⁹ Int\$ або ж міжнародний долар – це гіпотетична валюта, яка має такий же паритет купівельної спроможності, як і долар США у Сполучених Штатах на даний момент. Ця фіктивна валюта дозволяє робити порівняння між різними країнами та періодами часу, беручи до уваги купівельну спроможність та інфляцію. Тут і далі використовується коефіцієнт конвертації згідно з базою даних Світового банку – World Bank Database (<https://data.worldbank.org/indicator/PA.NUS.PRVT.PP?locations=UA>).

задовольнити базові потреби. Згідно з проведеним 2013 р. дослідженням [2, С. 158], лише третина опитаних працюючих жінок харчувалася належним чином та могла забезпечити собі здорове харчування. Водночас більше 43% не мали можливості задовольнити цю базову потребу. Для порівняння: якщо не брати до уваги стать опитаних, результат становив 36% [3, С. 17].

Відпрацювавши на цьому гендерно сегрегованому ринку праці, українки не можуть розраховувати на забезпечену старість. Різниця в обсязі пенсії, яку отримують жінки порівняно з чоловіками, дорівнює близько 33% [62]. Слід зазначити, що у 2011 р., коли пенсійний вік для жінок на вимогу МВФ підвищили до 60 років (пенсійну реформу 2017 р. буде розглянуто в Розділі 2.3), одним із аргументів на користь такого кроку було зрівняння пенсійного віку жінок із пенсійним віком чоловіків з метою збільшення пенсій для жінок. Проте з огляду на всі згадані випадки нерівності на ринку праці цей аргумент видається більш ніж сумнівним. Статистика також спростовує його: найбільший показник розриву в обсязі пенсії становив 32,8% у 2008 р. [60, С. 60], тож пенсійна реформа 2011 р. явно не мала обіцяного позитивного ефекту. Експерти роблять висновок [63, С. 47], що жінки, старші за 45 років, працюють переважно в таких секторах економіки і на таких посадах, де робота оплачується гірше.

1.3 Добробут жінок

Комплексна проблема структурної економічної нерівності жінок, які працюють чи перебувають на пенсії, безпосередньо впливає на їхній реальний добробут, на те, до яких ресурсів вони мають доступ, якими засобами для забезпечення власного існування та існування своїх сімей володіють.

У цілому громадяни України сильно постраждали від кризи, яка розпочалася в 2014 р. Один із найбільш помітних соціально-економічних показників погіршення ситуації — те, скільки домогосподарств опинилося за межею прожиткового мінімуму, визначеного Міністерством соціальної політики (МСП) [8, С. 252–253; 9, С. 85–87]. У 2016 р. у 63,1% домогосподарств еквівалент грошового доходу на одного члена сім'ї на місяць був нижчий за прожитковий мінімум, визначений МСП з приводу визначеного МСП прожиткового мінімуму (див. «Моніторинг прожиткового мінімуму» [33])¹⁰. Більше того, у селах цей показник становить 71,6% населення. Враховуючи, що 44,4% сільського населення складають дорослі жінки й лише 37,5% — чоловіки [8, С. 34])¹¹, ситуація гострої бідності в сільській місцевості завдає найбільшого удару саме по становищу жінок і виступає ще одним аспектом структурної гендерної нерівності.

Ситуація виглядає трохи кращою, якщо брати до уваги не грошовий, а загаль-

¹⁰ Міністерство соціальної політики почало самостійно визначати прожитковий мінімум наприкінці 2015 р., назвавши його «фактичним прожитковим мінімумом». Такий мінімум підраховується на основі тих же показників споживчого кошика, що й офіційний прожитковий мінімум, проте з урахуванням фактичних цін. Однак він все одно є суттєво заниженим: наприклад, не включає жодних витрат на житло (наприклад витрати на його оренду). Визначений МСП прожитковий мінімум для працездатної людини (з урахуванням податків) у листопаді 2017 складав 3920 грн, тоді як офіційна мінімальна заробітна плата на той момент все ще становила 3200 грн, а офіційний прожитковий мінімум — 1684 грн.

¹¹ 13,1 мільйонів (або майже 31%) українських громадян проживають у сільській місцевості [18, С. 11].

ний дохід. Згідно з таким підходом, у 2016 р. нижче визначеного МСП прожиткового мінімуму перебувало 48,2% домогосподарств (у порівнянні з 49,3% в 2015 р.). У випадку сільського населення показники майже дорівнюють загальним; це свідчить про те, що сільське населення компенсує низький грошовий дохід за рахунок надходжень від господарства. Доходи сільського населення від реалізації власних товарів складають 8,1% загальних доходів, у порівнянні з 0,5% для міського населення; частка власних продуктів, що споживаються в домогосподарстві, становить 11,6% загального доходу, у порівнянні з 1,6% для міських жителів [8, С. 196].

На жаль, неможливо дослідити динаміку змін за межами вказаного періоду, оскільки Міністерство почало рахувати «фактичний» прожитковий мінімум тільки наприкінці 2015 р. — для оцінки реального впливу інфляції на добробут людей, не відображеного в явно неадекватному розмірі офіційного прожиткового мінімуму. Однак якщо виходити з припущення, що до кризи рівень прожиткового мінімуму принаймні наближався до «фактичного», це дає можливість припустити, який вплив вона мала. У такому випадку можна вважати, що найвищий рівень¹² добробуту спостерігався 2011 р. [6, С. 244–245], коли частка домогосподарств за межею прожиткового мінімуму становила 11,4% за рівнем грошових доходів, 6% за рівнем загального доходу, 18,9% за рівнем грошових доходів для сільських домогосподарств та 8,2% за рівнем загального доходу для сільських домогосподарств.

Те, що саме для жінок кризовий період обернувся особливо несприятливими умовами життя, видно не тільки з розриву в оплаті праці чоловіків та жінок, динаміки змін заробітної плати та сільського й міського вимірів бідності домогосподарств; до такого висновку підштовхують і дані про те, до яких загальних ресурсів жінки мають доступ і яким є рівень добробуту жінок, визначений цими ресурсами. Ситуацію проілюстровано в Таблиці 2.

Таблиця 2.

Різниця між загальними витратами та ресурсами домогосподарств, очолюваних жінками та чоловіками

Різниця між рівнем загальних витрат					
Вік	2012	2013	2014	2015	2016
18-29	8.3%	0.8%	-0.7%	8.8%	0.8%
Від 30 до пенсійного віку	2.3%	7.1%	5.9%	9.2%	6.4%
Пенсійний вік	18.6%	20.4%	22.0%	19.2%	19.9%
Різниця між рівнем загальних ресурсів					
Вік	2012	2013	2014	2015	2016
18-29	8.3%	1.3%	5.2%	9.2%	-2.0%
Від 30 до пенсійного віку	5.0%	11.4%	9.4%	10.4%	8.2%
Пенсійний вік	23.7%	24.6%	25.7%	24.0%	21.1%

Джерело: підрахунки авторки на основі даних Державної служби статистики¹³

Таким чином, хоча більшість домогосподарств, очолюваних жінками, зазвичай витрачали менше, ніж домогосподарства на чолі з чоловіками, криза викликала

¹² Це дослідження Державної служби статистики охоплює дані, починаючи з 2008 р.

¹³ Підрахунки спираються на дані Державної служби статистики, наведені в публікації «Витрати і ресурси домогосподарств України: статистичний збірник», С. 156 і 218 за відповідний рік (http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm).

суттєве загострення різниці між двома категоріями домогосподарств. У 2015 р. максимальне зростання різниці у витратах можна спостерігати у домогосподарств, очолюваних з молодими та дорослими жінками, а в 2014 р. — таке саме зростання у домогосподарств, якими керують жінки пенсійного віку. Схожі тенденції простежуються стосовно загальних ресурсів, доступних домогосподарствам. Очолювані жінками домогосподарства зазвичай мають менше ресурсів, ніж очолювані чоловіками; максимальний показник нерівності припадає в 2015 р. на домогосподарства, які очолюють молоді жінки, а в 2014 р. — на домогосподарства, якими керують жінки пенсійного віку.

Загалом гендерна нерівність на ринку праці, у питаннях кар'єри та виходу на пенсію становить системну загрозу добробуту українських жінок. Вірогідно, наслідки цієї нерівності серед великих груп населення найбільше позначаються на жінках старшого віку¹⁴ та жінках, що живуть у сільській місцевості. Усі ці негативні впливи загострюються під час економічних криз, різко збільшуючи ризик бідності відповідних категорій населення. У наступному розділі ми проаналізуємо, чи «антикризові» заходи з економії бюджету, запроваджені урядом у 2014 р., вплинули на добробут жінок — і як саме.

---

14 27% (або майже 6 мільйонів) жінок досягли 60 років або старші [18, С. 12].

2. «Антикризові» заходи жорсткої економії після 2014 р. та їхній вплив на нерівність

Більшість «антикризових» заходів мала на меті збалансувати бюджет, що для населення в соціально-економічному плані означало запровадження заходів жорсткої економії. Враховувався такий потенційний ефект чи ні, але ці заходи не могли не вплинути на ситуацію гендерної нерівності в країні. Загалом, «антикризові» реформи завдали важкого удару саме жінкам — і в короткостроковій, і в довгостроковій перспективі. У попередньому розділі ми окреслили загальні зміни в добробуті жінок до та під час кризового періоду, а в цьому спробуємо пояснити, яким є зв'язок між державною соціально-економічною політикою та динамікою гендерної нерівності в суспільстві.

2.1 Знецінення репродуктивної праці

З часу здобуття Україною незалежності та переходу до капіталістичної економіки населення країни постійно зменшується. Це спричинено еміграцією та низькою народжуваністю, які частково зумовлені соціально-економічною нестабільністю, кризою й трансформацією соціальних структур та інституцій. Загальне відносне зменшення склало більше 18%¹: від найвищого показника, що в 1993 р. становив 52 мільйони, до трохи більше 42 мільйонів сьогодні [56]. Уряд не залишився байдужим до такого розвитку подій і намагався протидіяти демографічному спаду. Загальну політику щодо дітонародження позначено комбінацією різних ідеологій, практик та дискурсів: «радянського протекціонізму щодо материнства та дитинства; пострадянської лібералізації в питаннях відносин сім'ї та держави; націоналізму і 'неофаміліалізму'; зрештою, нових західних дискурсів планування сім'ї, прав жінок та гендерної рівності» [19, С. 137]. 52 мільйони населення стали мрією націоналістично налаштованої держави; у 2005 р. навіть пройшла соціальна кампанія під гаслом «Нас має бути 52 мільйони».

У даному дослідженні немає можливості детально проаналізувати державну демографічну політику та її вплив на ситуацію гендерної нерівності. Узагальнюючи, скажемо, що низка вжитих урядом заходів була спрямована на прогресивну підтримку репродуктивної праці, проте ці заходи радикально знецінилися «антикризовою» політикою.

Одним із найбільш прогресивних заходів уряду, націлених на підтримку народжуваності, була допомога при народженні дитини. До певного моменту ця форма соціальної допомоги відносно регулярно збільшувалася й характеризувалася прогресивною шкалою: при народженні другої та третьої дитини виплачувалося

---

¹ Слід врахувати, що з 2001 р. не проводилося загального перепису населення, тож наведені дані є лише приблизними; спад може виявитися навіть більшим.

більше грошей². Виплату запровадили з метою покращення демографічної ситуації, проте — передбачався такий результат чи ні — вона не тільки стала економічною опорою для родин із дітьми, а й підтримувала жінок, даючи їм незалежний дохід протягом кількох років після народження дитини. Це могло частково компенсувати жінкам перебування поза ринком праці та зміцнити їхню позицію в сім'ї. У 2014 р. соціальну виплату зменшили, звели до одного рівня й заморозили. Таблиця 3 ілюструє зміни в обсязі допомоги при народженні дитини; суму щомісячних виплат вказано в українській валюті та Int\$.

Таблиця 3.
Допомога при народженні дитини³

	2008	2009	2010	2011 ⁴	2012	2013	2014 ⁵	2015	2016
Загалом (на першу дитину) ⁶ , грн	12240	12240	12240	17952	26790	29160	41280	41280	41280
Щомісяця ⁷ (перша дитина), грн	630	630	630	884	744.17	810	860	860	860
Щомісяця (перша дитина), Int\$	249	с	199	267	228	253	243	164	145
% середньомісячної зарплати до відрахування податків в Int\$	35%	33%	28%	34%	25%	25%	25%	21%	17%
Загалом (на третю та наступних дітей), грн	50000	50000	50000	73440	107160	116640	41280	41280	41280
Щомісяця (на третю та наступних дітей), грн	1250	1250	1250	1836	1364.31	1485	860	860	860
Щомісяця (на третю та наступних дітей), Int\$	494	425	395	555	418	463	243	164	145
% середньомісячної зарплати до відрахування податків у Int\$	69%	65%	56%	70%	45%	45%	25%	21%	17%

Джерело: підрахунки авторки на основі даних Верховної Ради України [37],
Державної служби статистики [44]

2 Виплата на кожну наступну дитину, народжену після третьої, дорівнювала виплаті при народженні третьої дитини.

3 Тут не наведено виплати при народженні другої дитини, оскільки її розмір був середнім між виплатами на першу й третю дитину (до зрівняння всіх виплат у 2014 р.).

4 З 2011 р. ця виплата прив'язувалася до офіційного прожиткового мінімуму на дитину, помноженому на 30 у випадку першої дитини, на 60 — у випадку другої, на 120 — у випадку третьої та всіх наступних (цей розрахунок перестали використовувати після введення в 2014 р. «антикризових» заходів).

5 З 1-го липня.

6 На початок року.

7 У різні роки та в залежності від того, якою по рахунку була дитина, щомісячні виплати могли тривати 12–72 міс.

Найбільшій увазі заслуговує обсяг щомісячної виплати в міжнародних доларах, оскільки тут ідеться про допомогу, яка забезпечує родині регулярний щомісячний дохід принаймні впродовж року, а в певні періоди, за умови отримання допомоги на третю й наступних дітей, — впродовж 6 років. Як бачимо з таблиці, найвища щомісячна виплата на першу дитину в Іnt\$ припадала на 2011 р.; вона дорівнювала 34% середньої заробітної плати. У відносному вираженні виплата була найбільшою в 2008 р., коли вона відповідала 35% середньої заробітної плати. Щомісячна виплата на третю й наступних дітей досягла максимуму в абсолютному та відносному вираженні в Іnt\$ у тому ж 2011 р.; її розмір складав 70% середньої заробітної плати. Враховуючи той очевидний факт, що заробітна плата в сільській місцевості часто є нижчою, соціальні виплати на дітей фактично компенсували зарплату мешканкам сіл — одній із найбідніших великих категорій жіночого населення.

Важливою була не тільки сума, але й прогресивна шкала допомоги при народженні дитини. Таким чином уряд визнавав нерівномірне навантаження на сімейний бюджет, викликане появою кожної наступної дитини. Також — спеціально це було зроблено чи ні — фінансова підтримка, яку отримували жінки, зростала з кожним наступним роком, що мало особливе значення для жінок, які продовжували перебувати поза ринком праці.

У результаті зменшення, вирівнювання й замороження виплати з 1 липня 2014 р. її позитивне значення фактично зникло. Через зафіксований обсяг щомісячної виплати, який більше не підвищувався, допомога при народженні першої дитини девальвувала на 43% у порівнянні з 2013 р. Через зрівняння обсягу виплат при народженні наступних дітей та інфляцію щомісячна допомога на третю дитину знизилася на 69% порівняно з 2013 р. У 2016 р. щомісячна соціальна виплата при народженні дитини становила всього 17% середньої заробітної плати — що й не дивно, оскільки в 2015 р. середній заробітній платі вдалося наздогнати інфляцію: її зниження у Іnt\$ припинилося, а наступного року почалося зростання. Отже, заходи жорсткої економії, прийняті в 2014 р., критично вплинули на сім'ї з дітьми та економічну незалежність жінок у таких родинях. Через вжиті для збалансування бюджету кроки один із найважливіших незалежних ресурсів підтримки жіночої репродуктивної праці постійно девальвує. При виплаті допомоги більше не враховується сукупний негативний ефект кількості часу, проведеного жінками поза межами ринку праці. Певне уявлення⁸ про наслідки описаної ситуації для сімей із дітьми дає Таблиця 4.

8 Хоча визначений МСП прожитковий мінімум не підраховувався до кінця 2015 р. й конкретні дані є лише за 2016 р., можна припустити, що різниця між офіційним та «фактичним» прожитковим мінімумом у 2013 р. була незначною, оскільки криза та інфляція ще не почалися. Однак це порівняння все ж є умовним.

Таблиця 4.

Домогосподарства за межею бідності (беручи до уваги кількість дітей)

Домогосподарства з еквівалентним грошовим доходом на одну особу (на місяць), меншим за офіційний/визначений МСП⁹ прожитковий мінімум

	Загальний показник	1 дитина	2 дітей	3 дітей	4 дітей	5 і більше
2016	63.1%	68.6%	75.6%	94.5%	90.3%	66.4%
2013	11.4%	14.6%	27.4%	44.6%	63.9%	63.3%
Домогосподарства з еквівалентним загальним доходом на одну особу (на місяць), меншим за офіційний/визначений МСП прожитковий мінімум						
2016	48.2%	55.7%	66.4%	84.9%	86.9%	60.2%
2013	6.9%	10.1%	17.0%	30.6%	38.9%	49.3

Джерело: Державна служба статистики [8, с. 252-253, с. 260-261; 7, с. 252-253, с. 260-261]

Бачимо, що переважна більшість сімей із 3 і 4 дітьми знаходиться на межі виживання. Негрошові доходи, які, ймовірно, включають додаткові субсидії та соціальні виплати для багатодітних сімей, дещо покращують рівень ресурсів таких родин, проте ситуація залишається катастрофічною — навіть у порівнянні із загальним низьким рівнем добробуту. Співставлення даних 2016 та 2013 рр. є лише умовним, оскільки важко сказати, якою мірою докризовий офіційний прожитковий мінімум відповідав методиці МСП, яка тоді ще не використовувалася. Але оскільки офіційний прожитковий мінімум до кризи підвищувався принаймні раз на рік, а інфляція була відносно незначною, можна досить обґрунтовано стверджувати, що ситуація різко погіршилася (хоча порівняння, зроблене в Таблиці 4, не слід вважати прямим, його можна використовувати лише для підтвердження тенденції). Без сумніву, одним із факторів, що призвели до такого погіршення, стали описані вище заходи жорсткої економії, від яких постраждала державна підтримка сімей з дітьми.

«Антикризові» реформи, прийняті 1 липня 2014 р., скасували щомісячну соціальну допомогу на догляд за дитиною, яка виплачувалася впродовж перших трьох років після народження. У порівнянні з соціальними виплатами, про які йшлося вище, цей вид допомоги не був значним, проте його скасування означає, що тепер в Україні не існує прямих виплат за жіночу репродуктивну працю.

Таким чином, націоналістичну демографічну мрію було принесено в жертву неоліберальному курсу жорсткої економії. Інша відома стратегія держав, де переважає націоналістична ідеологія, є менш прогресивною: ідеться про криміналізацію абортів. На щастя, в Україні аборти не заборонено законом, на відміну від сусідньої Польщі, й антиабортні кампанії проводяться набагато млявіше, ніж у сусідній Росії. Але пропозиції щодо заборони абортів регулярно виносяться на розгляд Верховної Ради. Остання така ініціатива датується початком 2017 р., коли депутат від президентської партії представив законопроект про заборону абортів, за винятком рекомендованих через медичні причини. Ця спроба провалилася, як і всі попередні. Проте цілком імовірно, що комбінація подальшого скорочення населення, зумовленого складною соціально-економічною ситуацією, та консервативних і націоналістичних тенденцій переконає уряд прийняти ці обскурантистські пропозиції. Проводячи політику жорсткої економії, яка не дозволяє стабілізувати демографічні тенденції за допомогою соціально-економічних інструментів, уряд може в певну мить піддатися спокусі перекласти всю відповідальність за «відродження нації» на жінок.

9 Тобто з доходом, нижчим за визначений МСП прожитковий мінімум у 2016 р., та нижчим офіційного прожиткового мінімуму у 2013 р.

Варто також згадати специфічний аспект державної політики щодо материнства, який має суперечливий вплив на гендерну рівність, хоча на перший погляд його спрямовано на підтримку матерів. Саме цю сферу слід реформувати в першу чергу — як для стабілізації демографічної ситуації, так і для поліпшення соціально-економічного становища жінок. Відповідно до закону, батьку, матері або іншій особі, що здійснює основний догляд за дитиною, надається відпустка з догляду за дитиною тривалістю до 3 років; упродовж цього періоду за ними має зберігатися робоче місце. Однак на практиці виникає кілька суттєвих проблем. Перш за все, протягом часу, проведеного такою особою за межами ринку праці, їй ніхто не зобов'язаний нічого платити, за винятком соціальної допомоги матері при вагітності й пологах (приблизно протягом 2 місяців до і 2 місяців після народження дитини). По-друге, високий рівень тіньових відносин на ринку праці означає, що багато роботодавців — чи навіть більшість із них — не дотримуються правила про збереження робочого місця. І по-третє, у переважній більшості випадків мати є основною особою, що здійснює догляд за дитиною. Хоча закон дозволяє чоловікам брати декретну відпустку, лише в 1% випадків у відпустці перебуває батько [57, . 410]. Це ставить жінок у вразливе становище на ринку праці: згідно з опитуваннями, 29,1% жінок відмовлялися в прийомі на роботу, оскільки в майбутньому вони можуть вирішити народити дитину, через вагітність або у зв'язку з тим, що в них є маленька дитина [там само, С. 411]. 14,7% жінок повідомили, що їм довелося залишити роботу через вагітність, народження дитини або часту потребу брати лікарняний [54, С. 150].

Тож немає нічого дивного в тому, що у відпустку з догляду за дитиною переважно йдуть жінки: хоча певну роль тут відіграють консервативні погляди, основною причиною є те, що жінки під час такої відпустки не отримують від роботодавців жодних виплат. Оскільки жінки зазвичай заробляють менше, сім'ям доводиться приймати рішення, виходячи з економічних міркувань. Наведені чинники роблять дотримання гендерного балансу в сфері догляду за дітьми структурно неможливим. Відповідно, усе це поглиблює гендерну дискримінацію жінок на ринку праці, що парадоксальним чином відображено в Кодексі законів про працю, де прописано певні пільги для «матерів» [30], якими чоловіки можуть скористатися лише за умови, що вони виховують дитину самостійно. Самі по собі ці пільги є прогресивними, але на мовному та юридичному рівні вони також відображають глибоко вкорінену гендерну нерівність і породжені нею реалії.

Отже, заходи жорсткої економії зменшують фінансову підтримку матерів; не відбувається прогресу в реформах, які можуть посприяти кращому розподілу репродуктивної праці. Здебільшого в матерів немає вибору, особливо якщо вони походять не з привілейованого класу. Вони не можуть найняти няню, у державні дитячі садки дітей приймають мінімум з 1,5 років, але як правило — з 3 років. Практика 3-річної декретної відпустки свідчить про небажання держави створювати доступні та якісні дитячі садочки для зовсім маленьких дітей; перекладаючи тягар репродуктивної праці на жінок, держава водночас знецінює цю працю з економічної точки зору.

Те, що «неповній родині» в більшості випадків за дитиною доглядає матір, що саме жінки піклуються про осіб, які потребують особливого догляду, соціальні виплати для одиноких батьків та матерів, а також для піклувальниць, є важливими показниками того, як держава підтримує або не підтримує жінок. Огляд деяких із цих виплат наведено в Таблиці 5.

Таблиця 5.

Соціальна допомога для одиноких батьків/матерів та піклувальниць

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Максимальний обсяг соціальної допомоги одиницям матерям (батькам), грн	598.50	643	685.50	727.50	1689	1860
Максимальний обсяг соціальної допомоги одиницям матерям (батькам), Int\$	183	201	194	138	286	Дані відсутні
% середньомісячної зарплати до відрахування податків у Int\$	20%	20%	20%	17%	33%	Дані відсутні
Максимальний обсяг надбавки на догляд за особами з інвалідністю з дитинства (перша група) ¹⁰ , грн	663	711.75	711.75	805.5	935.25	1029.75
Максимальний обсяг надбавки на догляд за особами з інвалідністю з дитинства (перша група), Int\$	203	222	201	153	158	Дані відсутні
% середньомісячної зарплати до відрахування податків, Int\$	22%	22%	21%	19%	18%	Дані відсутні
Максимальний обсяг надбавки на догляд за дітьми з інвалідністю, грн	598.50	1286	1286	1455	1689	1860
Максимальний обсяг надбавки на догляд за дітьми з інвалідністю, Int\$	183	401	363	277	286	Дані відсутні
% середньомісячної зарплати до відрахування податків в Int\$	20%	39%	37%	35%	33%	Дані відсутні
Максимальний обсяг грошової допомоги особі, яка проживає разом з людиною з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, на догляд за нею, грн	1095	1176	1176	1330	1544	1700
Максимальний обсяг грошової допомоги особі, яка проживає разом з людиною з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, на догляд за нею, Int\$	336	367	332	253	261	Дані відсутні
% середньомісячної зарплати до відрахування податків в Int\$	36%	36%	34%	32%	30%	Дані відсутні

Джерело: підрахунки авторки на основі даних Верховної Ради України [38; 37], Кабінету міністрів [39], Державної служби статистики [44]

¹⁰ Існує три категорії (групи) інвалідності, найтяжчою з них є перша: її присвоюють, коли особа нездатна піклуватися про себе без сторонньої допомоги.

До 1 січня 2016 р. соціальна допомога одиноким матерям або батькам (більшість у цій категорії складають матері) розраховувалася як різниця між 50% прожиткового мінімуму на дитину відповідного віку та загальним щомісячним доходом сім'ї на одного члена сім'ї (за останні 6 місяців), але мала становити не менш як 30% відповідного офіційного прожиткового мінімуму. Така норма означала, що всі одинокі матері отримували принаймні певну суму грошей, хоч яку незначну. Щоб отримати виплати, більші за мінімальні (у зв'язку з низьким доходом), матері мали документально підтверджувати своє право на них кожні 6 місяців. З початку 2016 р. допомога розраховується як різниця між 100% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та загальним місячним доходом сім'ї на одного члена сім'ї (за останні 6 місяців); мінімальний розмір виплати було скасовано. Введення цих змін означало, що одинока мати з однією дитиною більше не могла отримувати соціальну виплату, якщо її щомісячний дохід перевищував 2334 грн. (якщо дитині до 6 років) або 2910 грн. (якщо дитині більше 6 років); обмеження було запроваджене, щоб зробити соціальну виплату «більш цільовою» та виключити сім'ї з «великим доходом» [59]. Оскільки визначений МСП прожитковий мінімум на січень 2016 р. становив 2482 грн. на одну особу, родини, до складу яких входило двоє (наприклад, матір і дитина), опинилися на межі виживання. Зміни позитивно вплинули на зростання максимального обсягу виплати: 2016 р. він досяг 33% середньої заробітної плати і нарешті наздогнав інфляцію. Але отримати цю максимальну виплату могли тільки ті одинокі матері, які взагалі не мали жодного доходу — вона становила третину середньої заробітної плати або 59% визначеного МСП прожиткового мінімуму на одну людину (станом на грудень 2016 р.). У грудні 2017 р. ця виплата все ще дорівнювала 61% визначеного МСП прожиткового мінімуму на одну людину. Скасування мінімальної виплати виключило принаймні третину матерів-одиначок із переліку осіб, що мали право на отримання виплати [52].

Надбавку на догляд за людьми з інвалідністю, яка виплачується додатково до соціальних виплат людям з інвалідністю, можна класифікувати як різновид виплати за піклування. Максимальна надбавка на догляд за людьми з інвалідністю з дитинства (перша група інвалідності) розраховується як 50-75% прожиткового мінімуму для особи, що втратила працездатність (залежно від групи інвалідності). Навіть до кризи надбавка на догляд за людьми з найважчим ступенем інвалідності становила тільки 22% середньої заробітної плати, а через недостатнє збільшення прожиткового мінімуму протягом кризового періоду її обсяг девальвував: у 2016 р. виплата складала всього 18% середньої заробітної плати або 33% визначеного МСП прожиткового мінімуму для однієї людини (станом на грудень 2016 р.) і відставала від спричиненої кризою інфляцію. У грудні 2017 р. обсяг виплати становив 34% визначеного МСП прожиткового мінімуму для однієї людини. Цей вид соціальної допомоги (хоча в меншому розмірі — 15%) може виплачуватися людині, яка має іншу групу інвалідності, але тільки за відсутності близьких родичів і при наявності ухвали медичної комісії про потребу в постійному піклуванні. Отже, надбавка на постійний догляд за особою з «легшою» формою інвалідності в 5 разів менша за максимальний розмір надбавки, розглянутої вище.

Надбавка на догляд за дітьми з інвалідністю виплачується лише за умови, що людина, яка забезпечує догляд, є безробітною; виняток становлять одинокі матері або батьки. Починаючи з 2017 р. вказане обмеження не поширюється також на тих, хто піклується про дітей із найтяжчими формами інвалідності. Допомога

дорівнювала 50% офіційного прожиткового мінімуму на дитину відповідного віку. З липня 2013 р. розмір підвищено до 100% у випадку дітей з найважчими формами інвалідності; для інших категорій він досі становить 50%. Через це максимальна сума виплати суттєво зросла в 2013 р.; з того часу вона повільно девальвує. Таким чином, наприкінці 2016 р. виплата дорівнювала щонайбільше одній третині середньомісячної заробітної платні, а наприкінці 2017 р. — лише 61% визначеного МСП прожиткового мінімуму на одну особу.

Соціальна допомога також виплачується піклувальниці, що проживає з людиною, якій призначено 1 або 2 групу інвалідності внаслідок психічного розладу, та доглядає за нею, якщо така людина потребує постійного піклування. Право на таку допомогу треба підтверджувати кожні 6 місяців. До початку 2017 р. виплата розраховувалася як різниця між трьома офіційними прожитковими мінімумами на кожного члена сім'ї та середньомісячним доходом сім'ї за останні 6 місяців, але не могла бути більшою, ніж розмір мінімальної заробітної плати. Проте в 2017 р. максимальний розмір цієї виплати було відв'язано від мінімальної заробітної плати та прив'язано до офіційного прожиткового мінімуму — очевидно, через те, що в 2017 р. встановлений законодавством розмір мінімальної заробітної плати вдвічі збільшився. Загалом криза призвела до суттєвої девальвації цієї виплати: наприкінці 2016 р. вона дорівнювала 30% середньомісячної заробітної плати, а наприкінці 2017 р. — лише 56% визначеного МСП прожиткового мінімуму на одну людину.

Існує ще й такий вид соціальної виплати, як компенсація для осіб, що на постійній основі надають соціальні послуги з догляду за людьми похилого віку, дорослими та дітьми з інвалідністю, а також хворими, які не можуть самі про себе подбати [41]. Виплата становить 7-15% від прожиткового мінімуму й надається лише за певних умов: якщо догляд не забезпечується державними соціальними службам, і та, хто здійснює догляд, є безробітною, а також якщо не передбачено інших соціальних виплат на догляд. Крім того, скільком би людям не надавався догляд, виплата надається лише за догляд за однією особою.

Одним з найбільш принизливих видів оплати праці піклувальниці є компенсація, що виплачується безробітній особі, яка доглядає за особою з першою групою інвалідності або особою, старшою за 80 років [40]. У законі все ще зазначено, що сума компенсації має становити 480000 карбованців. Ця валюта використовувалася до введення гривні (яке відбулося в 1996 р.), тож сьогодні згадана норма закону означає, що людина отримує компенсацію в розмірі 4,80 грн.; на кінець 2017 р. це менше 15 євроцентів.

Підсумуємо: більшість соціальних виплат із догляду, який переважно виконують жінки, були набагато нижчими за середню зарплату ще до кризи та зазнали девальвації через кризову інфляцію та «антикризове» рішення уряду не підвищувати офіційний прожитковий мінімум до актуального рівня. Допомога одиноким матерям або батькам — єдиний тип соціальної виплати, який зріс попри інфляцію, але тільки особи в критичному фінансовому становищі (без будь-яких доходів) можуть отримати максимальну суму виплати; при цьому їй недостатньо, щоб належним чином забезпечити життя навіть одній людині, не кажучи вже про її дитину. Ті, чий дохід трохи перевищує визначений МСП прожитковий мінімум для однієї людини, вважаються надто «заможними» для отримання соціальної допомоги; в результаті більшість одиноких матерів утратили право на отримання виплати.

Розмір решти видів допомоги з догляду є неадекватно низьким через інфляцію. Урядову політику «заощадження» бюджету було реалізовано (у цьому випадку) за рахунок експлуатації жінок, що знаходяться у важких сімейних обставинах.

2.2 Структурні зміни в доступі жінок до «продуктивної» праці та інфраструктурні зміни

На тлі девальвації жіночої репродуктивної праці уряд провів інші реформи, що суттєво поглиблюють гендерну нерівність, з якою стикаються українські жінки. Як і описані вище кроки, ці зміни теж були класичними неоліберальними заходами жорсткої економії для збалансування бюджету під час кризи.

27 березня 2014 р. було прийнято пакет «антикризових» законів, який включав рішення про зменшення кількості державних службовців у центральних органах державної влади та місцевих державних адміністраціях мінімум на 10%. Як зазначалося в Розділі 1.2, 76% таких службовців — жінки. Отже, неоліберальна політика жорсткої економії та «скорочення державного апарату» зменшили кількість робочих місць, які займали жінки. Згодом кількість державних службовців знизилася принаймні на третину: їх було близько 300 000 у 2015 р. [14] і залишилося трохи більше 200 000 на початку 2017 р. [4].

Ще одним напрямом політики уряду, просування якої пришвидшив «антикризовий» підхід, стала «оптимізація» системи освіти. З 2015 по 2016 р. близько 55 100 освітян підпали під скорочення або звільнилися за власним бажанням [21]¹¹. Більше того, у 2017 р. велися розмови про подальші скорочення [11]. У сфері освіти працюють 12% жінок і 3,2% чоловіків [60, С. 42], тож ця тенденція найбільше вдарила саме по становищу жінок. Як правило, уряд закриває маленькі школи, переважно сільські, та професійно-технічні училища. З 2005 по 2013 рр. кількість сільських шкіл скоротилася на 11,7% [51, С. 10]. Далі, в період між 2014 і 2018 рр., було припинено діяльність майже 1400 шкіл (що становить 8% від загальної кількості таких навчальних закладів) [20] та 58 професійно-технічних училищ (понад 7% закладів цього типу) [42]. Ця політика не торкнулася дитсадків, проте слід сказати, що наявних сьогодні закладів дошкільного виховання не вистачає; вони перевантажені й обслуговують лише 55% дітей [15], а в сільській місцевості — взагалі тільки третину дошкільнят. Відповідні факти навіть визнаються частиною уряду, однак тільки в офіційних звітах. Наприклад, у базовому звіті Міністерства економічного розвитку та торгівлі України за 2017 р. згадано про необхідність «створити мережу дошкільних закладів, особливо в сільській місцевості» з метою покращення гендерної рівності [68, С. 43].

Подібні тенденції, хоч і в меншому масштабі, спостерігаємо у галузі охорони здоров'я — ще одному «жіночому» секторі ринку праці: у сфері медицини та соціальної роботи працює 10,6% жінок і лише 2,5% чоловіків [60, С. 42]. У кризові роки не проводилося масового закриття лікарень (хоча були окремі випадки закриття й навіть протести проти них), але загальна «оптимізація» цієї сфери, що тривала з 2005 по 2013 р., призвела до зменшення кількості лікарень у сільській місцевості на 70% [51, С. 10]. Між 2014 та 2016 рр. в селах було закрито ще 39% лікарень (тобто 41 заклад) та 21% поліклінік (123 заклади) [22, С. 8]. Як наслідок, 48%

¹¹ Наведені дані неможливо порівняти з попередніми роками у зв'язку з анексією Криму й появою непідконтрольних уряду територій.

сільських жінок позбавлені прямого доступу до поліклінік чи лікарень [67]. Хоча протягом останніх трьох років не спостерігалось суттєвого зменшення кількості лікарів, кількість іншого медичного персоналу скоротилася в період між 2014 і 2016 р. на 12 000, або 3% [31]. У ході реалізації урядом запланованої широкомасштабної реформи системи охорони здоров'я (яку буде коротко розглянуто в наступному розділі) згадана тенденція може посилитися й також призвести до зменшення числа лікарів та лікарень.

Інший неоліберальний крок, спрямований на скорочення витрат, здійснений у 2014 р., фактично зруйнував інститут соціальної роботи. У 2012 р. попередній уряд вирішив збільшити тодішню кількість соціальних працівниць: до 4600 додати 12 000 місць [32]; через два роки ті ж 12 000 посад скоротили для економії державного бюджету. Такі дії влади навіть критикували відомі організації захисту прав жінок [29]. Враховуючи, що інститут соціальної роботи забезпечував піклування про сім'ї у важких життєвих ситуаціях, людей з інвалідністю, людей похилого віку, дітей-сиріт, таке рішення позбавило жінок допомоги у сфері репродуктивної праці. Окрім зазначених функцій, соціальні працівниці також мали працювати з проблемою насильства в сім'ї, зазвичай спрямованого на жінок та дітей. Отже, «оптимізація» кількості соціальних працівниць призвела до зменшення підтримки репродуктивної праці жінок у складних сімейних ситуаціях і зробила їх менш захищеними. Ще більшої шкоди така політика завдала внутрішньо переміщеним особам, які також могли розраховувати на підтримку соціальних працівниць. Скидається на те, що уряд бодай частково усвідомив, якої великої помилки припустився, оскільки зараз ведуться переговори щодо найму 1500 додаткових соціальних працівниць у регіонах із високою щільністю внутрішньо переміщених осіб [55].

Інший неоліберальний захід «антикризового» пакету, вже згадуваний вище, — рішення заморозити розмір мінімальної заробітної плати й прожиткового мінімуму попри стрімке зростання інфляції. Як демонструє Таблиця 1, це призвело до зменшення розміру мінімальної заробітної плати в Int\$ більш ніж на 37% у період із 2013 по 2016 рр. Повільне збільшення мінімальної зарплати, почате урядом лише з вересня 2015 р., не могло наздогнати інфляцію. Нарешті, на початку 2017 р. встановлений законодавством розмір мінімальної заробітної плати було подвоєно, що для України є безпрецедентним кроком. Один із найбільш вірогідних результатів подвоєння зарплати — таке ж безпрецедентне скорочення різниці в оплаті праці чоловіків і жінок: у першому півріччі 2017 вона зменшилася до 19,7%. Оскільки низький та мінімальний обсяг зарплати в основному отримують саме жінки, їх переважно й торкнулося підвищення заробітної плати вдвоє (принаймні у формальній економіці).

Слід сказати, проте, що за цим кроком стояли двозначні наміри; такою ж неоднозначною була і його реалізація. Щоб уникнути різкого збільшення видатків бюджету, уряд відв'язав заробітну плату державних службовців від офіційної мінімальної зарплати. Раніше за основу тарифу державних службовців було взято встановлену законодавством мінімальну заробітну платню; тепер його розрахунок базується на прожитковому мінімумі, який залишається вдвічі нижчим, ніж законодавчо встановлений мінімальний розмір оплати праці. Найімовірніше, уряд перш за все керувався думкою про збільшення податкових надходжень без радикального збільшення видатків держбюджету. Оскільки саме встановлений законодавством мінімальний розмір заробітної плати визначає суму єдиного соціального внеску,

що сплачується малими підприємцями та роботодавцями, ці внески збільшилися¹². У будь-якому разі, в середині 2017 р. завдяки зростанню мінімальної заробітної плати розрив в оплаті праці чоловіків і жінок у більшості галузей зменшився принаймні на півроку, а найбільше скорочення нерівності в оплаті праці відбулося в сферах адміністрації та освіти. На жаль, цей ефект тривав недовго: у вересні 2017 р. розрив в оплаті праці чоловіків і жінок зріс до 22,45%.

Проблема збільшення прожиткового мінімуму відповідно до інфляції залишається актуальною. Одне з найважливіших питань, на які впливає прожитковий мінімум — соціальні виплати. В попередньому розділі ми розглядали девальвацію соціальної допомоги через інфляцію на прикладі виплат з догляду й піклування; важливим аспектом проблеми є також розмір пенсій. До жовтня 2017 р. обсяг мінімальної пенсії визначався на основі прожиткового мінімуму, встановленого законодавством для осіб, що втратили працездатність. Станом на жовтень 2017 р. мінімальна пенсія становила 1312 грн. (або 43 євро¹³), а середня пенсія в квітні 2017 р. дорівнювала 1828 грн (або 63 євро¹⁴) [12]. Разом з тим, 67% пенсіонерів отримують мінімальну пенсію [там само], а жінки, які складають 63% всіх пенсіонерок, зазвичай отримують на 33% менше, ніж чоловіки [48]. Отже, вплив низького рівня пенсій на жінок є непропорційно негативним.

В умовах економічної кризи все зазначене призводить до збільшення обсягу репродуктивної праці, яку виконують жінки, та до її знецінення; втрати роботи; меншого в порівнянні з чоловіками заробітку; відсутності перспективи достойної пенсії. А отже, мова йде про безсумнівну фемінізацію бідності, спричинену як поточними неоліберальними реформами [2, С. 154], так і військовим конфліктом [61]. У контексті кризи та неадекватної державної політики жінки стикаються з підвищеним ризиком бідності; особливо це стосується малозабезпечених груп, серед яких найбільшими є жінки похилого віку, жінки з дітьми та сільські жінки. Уряд, однак, не зважає на це: влада взяла курс на жорстку економію, якої з одного боку вимагають міжнародні кредитори, але з іншого вона не суперечить і власній концепції «антикризових» заходів. Альтернативи не розглядаються, хоча вони існують.

Наприклад, аналізуючи заходи жорсткої економії у європейських країнах, замість «оптимізації» освіти, охорони здоров'я та інших соціальних сфер феміністки [71] пропонують їх розвивати. Крім підтримки жінок у репродуктивній праці такий підхід може забезпечити появу нових робочих місць у традиційно жіночих галузях. Це принаймні частково компенсувало б непропорційно важкий вплив економічного спаду на жінок, не кажучи вже про інші позитивні наслідки для добробуту суспільства навіть в рамках тієї ж капіталістичної системи — у разі вибору парадигми «купівельна спроможність — економічне зростання» замість неоліберального принципу «сприятливий бізнес-клімат — економічне зростання». Проте український уряд вочевидь обрав останній шлях і розглядає катастрофічно дешеву робочу силу як перевагу, а не ознаку власної поразки, яка має набагато важчі наслідки саме для жінок.

---

12 Тут ми не критикуємо підвищення податків як таке, а лише хочемо привернути увагу до розбіжностей між риторикою, двозначними діями та справжніми намірами неоліберального уряду, який намагається маневрувати між потребою в скороченні видатків, збільшенні надходжень та збереженні «сприятливого бізнес-клімату» під час кризи.

13 Курс валют за даними «Oanda» станом на 01.09.2017.

14 Курс валют за даними «Oanda» станом на 01.04.2017.

2.3 Майбутні «реформи»

Хоча реформи 2014 р. були класичним прикладом заходів жорсткої економії в умовах економічної кризи, жорстка економія не обмежується цим періодом. Навпаки, ця політика є загалом характерною для неоліберального курсу, обраного урядом, і саме вона, швидше за все, визначатиме розвиток країни впродовж наступних років. Серед поточних/майбутніх реформ варто згадати проект реформи Трудового кодексу, пенсійну реформу та реформу системи охорони здоров'я — їхній потенційний вплив є особливо масштабним та довгостроковим.

Досі в Україні діє успадкований від Радянського Союзу Трудовий кодекс. Він безумовно потребує реформи, однак існують різні точки зору на те, якою вона має бути. І (нео)ліберали, і представники лівих поглядів вважають, що існуючий Трудовий кодекс не працює щодо значної частини (якщо не більшості) трудових відносин через тіньову економіку, недостатній контроль за дотриманням закону з боку правоохоронних органів тощо. З лівої перспективи реформи повинні стосуватися поліпшення контролю за реалізацією законодавчих норм та виведення трудових відносин із тіні. Цю позицію можуть обстоювати й ліберали, але вони також виступають за внесення до законодавства змін, які б легалізували частину тіньових практик, які сьогодні існують. Логіка такої пропозиції проста: норми Трудового кодексу є надто суворими, а тіньові практики однаково існують. Важливо усвідомлювати різницю між критикою Трудового кодексу за застарілий, із точки зору гендерної рівності між працюючими матерями та батьками, зміст, і критикою трудового законодавства за те, що воно є надто суворим і шкодить «інвестиційному клімату».

У будь-якому разі, спроби прийняти новий Трудовий кодекс тривають уже роками. Верховна Рада прийняла проект нового кодексу в першому читанні у 2015 р.; відтоді він доопрацьовується різними парламентськими групами та комітетами. З точки зору гендерної рівності законопроект є неоднозначним. З одного боку, в проекті зникає формулювання «працююча матір», яке відтворювало образ жінки як основної піклувальниці про дітей. Тепер (принаймні, на папері) парадигма повинна змінитися: йдеться вже про «працівників із сімейними обов'язками», які мають додаткові пільги та захист на ринку праці. Теоретично новий Трудовий кодекс дасть сім'ям можливість вирішити, хто з партнерів скористається цими пільгами [30]. Хоча ця норма є тільки позірним покращенням, оскільки не може вплинути на реальну диспропорцію в розподілі репродуктивної праці, викликану структурними проблемами (описаними в Розділі 1.2), сама по собі вона є прогресивною.

Водночас новий кодекс законів про працю вже не містить норми, що роботодавець має надати письмове пояснення, якщо відмовляється брати на роботу вагітну жінку або матір дитини віком до трьох років. Сьогодні таку відмову можна оскаржити в суді; з новим кодексом це стане неможливим. В останній редакції Трудового кодексу норма про відсутність випробувального періоду поширюється лише на вагітних жінок та матерів з дітьми до трьох років, тоді як у попередній редакції це правило стосувалося й чоловіків, що здійснюють догляд за дитиною. Як і раніше, кодекс забороняє звільняти вагітних жінок, проте в його новій версії дозволено звільняти працівників, що мають сімейні обов'язки, у випадках дисциплінарних порушень (визначення останніх дозволяє широко інтерпретувати цю норму). Водночас проект Трудового кодексу не містить положення про квоту для батьків

у відпустці з догляду за дитиною¹⁵; крім того, чоловіки не зможуть брати цю відпустку, якщо їхні дружини не є офіційно працевлаштованими [16]. Новий Трудовий кодекс також позбавляє чоловіків права на 14-денну неоплачувану відпустку на час народження дитини.

Одна з найгірших норм нового кодексу — менші обмеження на застосування строкових договорів — негативно вплине на трудові відносини в цілому та становище жінок зокрема. Так, нова норма закону дозволить необмежене використання строкових договорів у сферах освіти й культури (та деяких інших), де працюють переважно жінки. Інші норми, що матимуть негативний вплив на зайнятих загалом, включають потенційно необмежену понаднормову роботу¹⁶, менші (ніж у перших редакціях нового кодексу) штрафи за неофіційну зайнятість та виплату зарплати нижче мінімальної, відсутність штрафів за укладання цивільних угод замість трудових [там само] та ін. Отже, деякі прогресивні положення, що містяться в проекті Трудового кодексу, йдуть в одному пакеті з нормами, що означають суттєвий регрес для всієї сфери зайнятості, а особливо для жінок, і не містять справжнього прогресу в питанні перерозподілу репродуктивної праці.

3 жовтня 2017 р. уряд схвалив нову пенсійну реформу. Її прийняття — відповідь на одну з вимог МВФ щодо зменшення бюджетного дефіциту¹⁷. До відносно позитивних аспектів реформи належить те, що мінімальна пенсія більше не розраховується на основі прожиткового мінімуму: тепер вона має відповідати 40% встановленої законодавством мінімальної заробітної плати. Інша позитивна сторона реформи — скасування 15%-го податку, яким обкладалися працюючі пенсіонери, але тільки за умови, що після відрахування такого податку їхня пенсія становить менше 150% прожиткового мінімуму для пенсіонера. Було також змінено формулу розрахунку, що означає певне збільшення пенсій і (теоретично) їх автоматичний перерахунок. Найбільший відносний приріст виплат відчули ті, хто не отримував мінімальну пенсію через недостатній трудовий стаж: їхня пенсія зросла на 45%, або 13 євро¹⁸. Це відносно позитивна зміна для жінок, які склали більшість у цій категорії пенсіонерів, однак не слід забувати, що вони досі отримують лише 46% визначеного МСП прожиткового мінімуму (станом на жовтень 2017 р.). Для тих, хто мав мінімальну пенсію, реформа означає досить невелике збільшення — на 11%, або приблизно 4 євро; після такого підвищення мінімальна пенсія дорівнює 48% визначеного МСП прожиткового мінімуму (станом на жовтень 2017). І хоча, за словами уряду, середня пенсія зросла майже на 30%, або 17 євро¹⁹ [45], вона однаково на 18% менша за визначений МСП прожитковий мінімум (станом на жовтень 2017). Загалом, як видно з Таблиці 6, середня пенсія сильно знецінилася. І хоча поки що не існує коефіцієнта конверсії у Int\$ для оцінки «збільшення» пенсії

15 Квота однаково не працювала б, зважаючи на те, що відпустка з догляду за дитиною не оплачується.

16 З одного боку, в проекті нового кодексу міститься положення про максимальну дозволу кількість понаднормових годин на рік (ці години мають оплачуватися подвійно); з іншого боку, в інших частинах проекту сказано, що понаднормова праця, якщо вона перевищує цей річний ліміт, повинна оплачуватися потрійно. У проекті кодексу не вказано, якою є максимальна кількість годин, що можуть оплачуватися за такою потрійною ставкою.

17 Проте логіка скорочення дефіциту бюджету не завадила уряду 2014 р. зменшити єдиний соціальний внесок, який сплачують працедавці, що безумовно вплинуло на дефіцит Пенсійного фонду.

18 Курс валют за даними «Oanda» станом на 01.10.2017.

19 Курс валют за даними «Oanda» станом на 20.10.2017.

після останньої реформи, оцінка її розмірів у євро чітко вказує, що сьогодні середня пенсія в євро майже вдвічі менша, ніж до кризи.

Таблиця 6.
Середній розмір пенсії в Україні²⁰

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Середній розмір пенсії, грн	1253.3	1470.7	1526.1	1581.5	1699.5	1828.3	2446.6
Середній розмір пенсії, Int\$	384	459	431	301	287	Дані відсутні	Дані відсутні
Середній розмір пенсії, євро ²¹	119	137	133	81	64	63	72

Джерело: підрахунки авторки на основі даних ICTV [45] та Державної служби статистики [43]

Називаючи реформу «збільшенням пенсій», уряд намагався відвернути суспільну увагу від її найсуттєвішої частини: підвищення мінімальної кількості років трудового стажу та/або підвищення пенсійного віку [17]. Наприклад, у 2018 р. жінки, які досягли 60 років, зможуть вийти на пенсію і отримувати хоча б мінімальну пенсію тільки за наявності щонайменше 25 років трудового стажу (зараз вимагається 15 років). Підвищення пенсійного віку відбуватиметься на один рік з кожним новим роком: у 2019 р. працівниці віком 60 років зможуть вийти на пенсію лише за наявності 16 років трудового стажу, а з 2019 р. особи віком 65 років зможуть вийти на пенсію і отримувати мінімальні пенсійні виплати тільки за умови, що матимуть 15 років трудового стажу. Тут ми повертаємося до питання про незадіяне в формальній економіці населення, більшою частиною якого є жінки; внаслідок реформи вони потраплять до ситуації, коли через нестачу трудового стажу не матимуть змоги отримувати мінімальну пенсію, досягнувши пенсійного віку.

Одним із гасел пенсійної реформи було підвищення пенсій. Проте оскільки пенсіонери здебільшого отримують мінімальну пенсію, фактично йдеться тільки про її скромне підвищення. Особливо це стосується жінок, чия пенсія в середньому становить лише 33% пенсії чоловіків і які частіше отримують мінімальну пенсію. Після згаданого підвищення більша частина людей похилого віку, а це переважно жінки, продовжують отримувати менше половини визначеного МСП прожиткового мінімуму. На додачу, підвищення вимоги щодо офіційного трудового стажу, яке є частиною пенсійної реформи, завдасть важчого удару жінкам з огляду на нерівний гендерний розподіл репродуктивної праці в суспільстві. Відпустка з догляду за дитиною та репродуктивна праця впливають на заробітну плату жінок — а отже, і на розмір пенсії. Тож нинішній стан пенсійної системи та її поточна реформа перетворюють жінок-пенсіонерок на одну з найменш забезпечених категорій населення — і під час кризи, і після неї (див. наведену в Розділі 1.3 статистику щодо домогосподарств).

Реформа охорони здоров'я також більш негативно вплине саме на жінок. Як зазначалося в попередньому розділі, скорочення кількості робочих місць у цьому секторі призведе до зменшення можливостей працевлаштування для жінок, які тут складають основну частину робочої сили. Введення офіційних платежів майже за всі послуги, окрім базового рівня першої допомоги та діагностики, також

²⁰ На початок року.

²¹ Курс валют за даними «Oanda» станом на 01.01. відповідного року.

призведе до зменшення доступу до системи охорони здоров'я для жінок та родин, які очолюють жінки, через нерівність доходів. Крім того, брак лікарень, до якого призведе «оптимізація», означатиме погіршення інфраструктури, яка надає жінкам підтримку у виконанні репродуктивної праці, адже догляд буде перекладено на родини, тобто фактично на жінок. Ці наслідки будуть непропорційно важкими для сільського населення, що знову перетворює сільських жінок на одну з найменш захищених категорій. Здійснюване сьогодні закриття сільських лікарень та поліклінік, яке, швидше за все, продовжиться в рамках реформи системи охорони здоров'я, позбавляє цю категорію громадян можливості проходити лікування там, де вони проживають. Цей процес призведе до виникнення додаткового матеріального навантаження (логістика, ліки), з яким зможуть впоратися не всі; особливо важким воно буде для літніх сільських жінок.

Загалом нинішні та майбутні реформи трудового законодавства, пенсійного забезпечення та системи охорони здоров'я переважно означатимуть загострення гендерної нерівності й скорочення доступних жінкам можливостей. Замість проведення реформ, які б компенсували недоліки соціально незахищеного положення жінок, уряд рухається в протилежному напрямку. Узятий ним курс найважче вдасть по найменш захищених категоріях — жінках похилого віку та сільських жінках.

3. Війна та вимушене переселення

Як правило, структурні наслідки війни найбільш негативно впливають на соціально вразливих громадян, у тому числі жінок. У контексті військового конфлікту в Україні слід звернути увагу на проблеми жінок, що вимушено стали внутрішньо переміщеними особами. У 2016 р. жінки склали 62% ВПО [50].

Уже сам факт переміщення безумовно впливає на стан населення в цілому та жінок зокрема. Для жінок, які є більшістю серед вимушених переселенців, проблеми пошуку житла, працевлаштування та інтеграції в місцеву спільноту є особливо гострими. Зокрема і в контексті заходів жорсткої економії та їхнього диспропорційного впливу на жінок у контексті гендерної нерівності. Вони опиняються в новому місці, де «оптимізація» в державному секторі зменшує кількість робочих місць у «жіночих» галузях. Не дивно, що жінки становлять майже 72% зареєстрованих безробітних вимушених переселенців [там само]. У порівнянні з чоловіками жінкам на сьогоднішньому ринку праці пропонуються нижчі посади та менша заробітна плата. Вірогідність працевлаштування в неформальному секторі є, швидше за все, вищою саме для жінок. Разом з тим, відсоток жінок у загальній кількості переміщених осіб означає, що в ситуації внутрішнього переміщення вони виступають основними або навіть єдиними годувальницями частіше, ніж жінки, які належать до місцевої спільноти. Доступні їм обмежені ресурси жінки-переміщені особи витрачають на основні товари повсякденного вжитку та оренду квартири: від 66% [там само] до 90% [36] внутрішньо переміщених осіб орендують житло. Отже, загалом жінки, що є внутрішньо переміщеними особами, стикаються зі зростаючими фінансовими проблемами, породженими як вимушеним переселенням, так і структурними змінами в економіці через заходи жорсткої економії. Беручи до уваги, що половина вимушених переселенців — люди віком 60 і більше років [35, С. 8], їхнє виживання значною мірою залежить від пенсій, виплати яких регулюються суперечливою пенсійною реформою. Відсутність робочих місць та житла є основними причинами повернення внутрішньо переміщених осіб на територію, контрольовану сепаратистами: загалом станом на вересень 2017 р. 16% населення на територіях, що знаходяться під контролем сепаратистів, складають внутрішньо переміщені особи, які повернулися на попереднє місце проживання [23, С. 6]. Приблизно половина з них старші за 60 років. Щоб отримати пенсію, яка для 61% з них є основним джерелом доходів [там само], вони повинні принаймні раз на два місяці приїздити на контрольовану українським урядом територію, проходячи тривалу процедуру на контрольних пунктах, наражаючись на небезпеку обстрілів та наземних мін.

Логічним рішенням проблеми скрутного фінансового становища видається

державна підтримка. Вона дійсно існує: станом на жовтень 2017 р. соціальна допомога для внутрішньо переміщених осіб становила 884 грн. (30 євро)¹ для пенсіонерів та дітей і 442 грн. (15 євро)² для працездатних осіб; у випадку осіб з інвалідністю виплата розраховувалася на основі прожиткового мінімуму для людей з інвалідністю. Але така допомога є мізерною, а її виплата пов'язана з постійними скандалами через процедуру нарахування та державний контроль за внутрішньо переміщеними особами [там само; 70, С. 14].

Погіршення інфраструктури репродуктивної праці та знецінення праці з піклування й догляду додатково погіршують становище внутрішніх переселенок — вони одночасно зазнають впливу переселення та результатів політики жорсткої економії. Враховуючи, що до інфраструктури репродуктивної праці в основному й інтегровані власне жінки (а отже, вони найбільше залежать від її функціонування), ситуація внутрішнього переміщення особливо негативно впливає на їхній добробут. За дошкільну та шкільну освіту дітей, їхнє здоров'я та здоров'я інших членів родини, які потребують додаткового догляду (тобто людей з інвалідністю, людей похилого віку), відповідають зазвичай жінки. Тому якщо сім'я не отримує підтримки від державної інфраструктури репродуктивної праці, здебільшого саме жінки мають виконувати працю з догляду: залишатися з дітьми за відсутності дитсадків, піклуватися про інших членів родини, якщо допомога не забезпечується соціальними працівниками. Усе це, відповідно, зменшує шанси жінок, які зазнали вимушеного переселення, на повну зайнятість, офіційну зайнятість, гідну заробітну плату й навіть можливість заробітку взагалі. Через інфляцію та урядові заходи жорсткої економії, державна допомога з піклування є недостатньою, щоб вирівняти матеріальні умови та компенсувати жінкам час та енергію, витрачені на репродуктивну працю. Таким чином, жінки, що є внутрішньо переміщеними особами, становлять ще одну велику групу соціально незахищеного населення.

Ще одна категорія українських жінок — ті, хто живе у зоні конфлікту й поблизу неї — економічну кризу та війну; у багатьох населених пунктах виникають проблеми з електро- й водопостачанням, з поставками товарів першої необхідності, транспортуванням та базовою репродуктивною інфраструктурою, яку становлять лікарні, школи, дитячі садки [70; 10; 35; 69]. Подекуди немає навіть доступу до базової медико-санітарної та акушерської допомоги (див. дискусію щодо реформи системи охорони здоров'я у Розділах 2.2 та 2.3). Щоб дістатися до найближчого медичного закладу, жінкам доводиться витратити 100% або навіть 200% свого місячного доходу на дорогу через відсутність регулярного громадського транспорту [70, С. 11]. У результаті багато жінок не отримують належного лікування й не можуть лікувати своїх дітей. Жінки, які мешкають у «сірій зоні» (між українською армією й сепаратистами) та на територіях, що контролюються сепаратистами, також змушені проходити контрольно-пропускний пункт; це означає, що вони витрачають додатковий час, подекуди наражаються на корупцію [10], стикаються з неналежним поведінням з боку тих, хто здійснює контроль, грубістю [70, С. 11] та іншими проблемами. Більше 310 навчальних закладів знаходяться в межах 15 км від лінії розмежування на територіях, контрольованих українським урядом (46% таких закладів складають дитячі садки), із них 38% знаходиться в межах 5 км від лінії розмежування [69, С. 13].

1 Курс валют за даними «Oanda» станом на 01.06.2017.

2 Курс валют за даними «Oanda» станом на 01.06.2017.

Велика кількість жінок змушена відмовитися від послуг дитсадків із міркувань безпеки, через брак транспорту чи бідність [69, С. 17]. Оскільки уряд явно робить недостатньо, базові товари й послуги громадянам постачають і надають волонтери, громадські та міжнародні організації. Однак таке забезпечення, звичайно ж, не є систематичним, особливо в «сірій зоні». Є також питання, які неможливо вирішити без втручання уряду: зокрема, йдеться про можливість систематичного доступу до послуг охорони здоров'я та освіти, працевлаштування, соціальні виплати, регулярні перевезення громадським транспортом.

Для жінок, які живуть у зоні конфлікту чи поблизу неї, ще одну суттєву проблему становлять сексуальне насильство та сексуальна експлуатація. Статистики щодо масштабу цих явищ досі не існує [70, С. 9], зафіксовано лише окремі випадки. Проте є певна непряма статистика, що вказує на розмір проблеми: у період з 30 жовтня 2014 р. до 31 березня 2016 р. на контрольованих державою територіях Донецької та Луганської області винесено вдвічі більше судових рішень у справах щодо сексуального насильства в сім'ї, ніж за такий же період до 2014 р. [47]. Зважаючи на недостатню роботу правоохоронних органів та страх (особливо у випадках, коли сексуальне насильство скоєне солдатами), можна припустити, що ми дуже мало знаємо про справжній масштаб цього явища. «Секс в обмін на виживання» — ще одна проблема, характерна для зони конфлікту: через гуманітарну ситуацію жінки й навіть дівчата-підлітки [69, С. 10] погоджуються на секс (часто з солдатами) за гроші або їжу [70, С. 9–10].

Відсутність належних заходів з боку держави, спрямованих на вирішення численних проблем, з якими жінки стикаються через війну, пояснюється не лише війною, а й заходами жорсткої економії. Останні негативно впливають на становище жінок по всій країні, але поблизу лінії фронту призводять до системних гуманітарних проблем. Скорочення витрат на соціальну сферу погіршує інфраструктуру, можливість працевлаштування та житлові умови, що збільшує ризик бідності для внутрішніх переселенок та їхніх сімей і часто змушує їх повертатися до «сірої зони» або на контрольовану сепаратистами територію, наражаючись на небезпеку.

4. Фемінізм та українська криза

4.1 Феміністичний рух: реакція чи її відсутність?

В українському суспільстві радикальна консервативна меншість сприймає та продовжує сприймати слово «гендер» як загрозу; релігія, хоч офіційно її й відокремлено від держави, часом впливає на державну політику. У ситуації політичної кризи та війни основна частина соціально-політичного дискурсу поляризується та рухається вправо, а радикальні консервативні та клерикальні явища набувають сили. Про масштаб останньої тенденції можна судити з того, що ратифікацію Стамбульської конвенції (про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами) було фактично заблоковано Радою Церков. Ця ситуація викликала критику й протести феміністичних організацій як мейнстрімного, так і радикального напрямку, також правозахисних організацій, однак станом на початок 2018 р. Конвенцію так і не ратифіковано.

В українському феміністичному дискурсі завжди домінували помірковані погляди. З огляду на події останніх років, феміністичні організації мейнстрімного напрямку нині борються з проблемами нестачі політичної, економічної та символічної репрезентації, дискримінації, насильства в сім'ї та гендерно маркованого насильства тощо. Проте слід зазначити, що дискурс українського фемінізму характеризується недостатньою увагою до основоположної ролі соціально-економічної структурної нерівності чоловіків і жінок, а також недостатнім розумінням соціально-економічної нерівності між жінками. Останнє призводить до переважання моделі ліберального фемінізму, в рамках якої соціально-економічні проблеми малозабезпечених (працюючих) жінок, сільських та старших жінок перебувають на маргінесі.

Протягом кризового періоду відбувалися кампанії за легалізацію жінок в армії, вільний вибір способу життя, протести на підтримку жіночих репродуктивних прав, кампанії та протести проти сексизму та насильства в сім'ї тощо. Безперечно, частина з них надзвичайно важлива для добробуту й життя жінок — зокрема, виступи за ратифікацію Стамбульської конвенції. Але кампаній та протестів проти державної соціально-економічної політики під час кризи, незважаючи на її негативні наслідки для жінок, практично не було. Згадана в Розділі 2.2 критика виключення посад 12 000 соціальних працівників із державного бюджету 2014 р., здійснена організацією «Ла Страда», є рідкісним винятком.

Показовий приклад ліберальних тенденцій українського фемінізму — те, що у 2015 р., коли Верховна Рада в першому читанні прийняла проект Трудового кодексу, не включивши туди антидискримінаційну поправку, ліберальні, феміністичні та ЛГБТ-групи, проводячи вуличні протести проти законопроекту, переважно критикували лише невключення поправки, а не сам реакційний проект (за винятком ЛГБТ-ГО «Інсайт»).

З іншого боку лівий фемінізм перебуває в стагнації. Можна навіть стверджувати, що він не існує як рух. Серйозні ліві феміністичні кампанії ніколи не проводилися¹. В останні роки ліві феміністки почали озвучувати свою соціально-економічну програму на традиційному марші 8 березня, і цей формат одного виступу на рік, мабуть, є для них єдиним за довгий час вуличним заходом зі значною мобілізацією. З початку війни у 2014 р. лівий фемінізм, як частина українського лівого руху, стикається з додатковими проблемами, найбільшими з них є процес декомунізації та посилення правих сил у суспільному дискурсі. На тлі всього зазначеного та в умовах суспільної поляризації, що зростає з 2014 р., ліві феміністки не зробили особливого внеску в протести проти проведення згаданих реформ, хоча відбувалися деякі ліві протести проти реформ, засновані на їхній загальній критиці. Наприклад, у серпні 2016 р. пройшов протест проти скорочення бюджету на освіту під гаслом «Гроші на освіту, а не на війну». Представники лівих сил також підтримали певні локальні протести проти закриття лікарень, кампанії проти проекту Трудового кодексу тощо. Усі ці протести, попри їхній малий масштаб, вдалося реалізувати в досить складний для українського лівого руху час. Причина того, що акції лівих сил є переважно розпороченими й невеликими — загалом слабкий стан лівого руху, який погіршився після 2014 р.

Деякі представни_ці лівого феміністичного руху також долучилися до озвучення в суспільному дискурсі актуальних проблем через критичний огляд частини реформ та їхнього впливу на жінок — скажімо, реформи Трудового кодексу. Проте єдину систематичну спробу дати критичну оцінку державним реформам було зроблено в тіншовому звіті Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації жінок «Вплив інтервенцій міжнародних фінансових інституцій на права жінок в Україні» [70], до створення якого долучилися представни_ці лівих сил. Однак більша частина цієї критики навряд чи потрапляє до широкого загалу. В основному лівий феміністичний рух зараз перебуває на етапі вироблення та поширення системної критики реформ, що реалізують політику жорсткої економії, та їхнього впливу на жінок.

Як уже згадувалося, основними зовнішніми факторами стагнації руху є декомунізація та зростаючий вплив правих. У поляризованому суспільстві, яке в основному насторожено ставиться до лівих ідей, існує чимало способів заглушити критику. Деякі з них, зокрема переслідування небажаного активізму, впроваджуються державою. Інші — фізичні напади та конфронтація — успішно реалізуються правими групами. Останні випадки сталися в січні 2018 р. Вони свідчать про надзвичайну злагодженість дій правих груп та правоохоронців: під час протестів праві провокують лівих активіст_ок і вступають з ними в конфронтацію, після чого лівих затримує поліція²; протягом одного місяця 2018 р. подібне трапилося двічі. І це не дивно, беручи до уваги, що деякі праві або тісно співпрацюють з правоохоронцями, або власне працюють у правоохоронних органах.

Протистояння між правими й лівими силами не є для України новиною, хоча сьогодні його масштаби, а також нерівність сторін, є безумовно більшими, ніж

---

1 Хоча широкомасштабних лівих кампаній не проводилося, до 2014 р. відбулося кілька довгострокових кампаній (наприклад, проти проектів Трудового кодексу) та значних акцій солідарності (переважно з робітниками). Майже повну відсутність чіткої феміністичної програми можна пояснити як слабкістю лівого феміністичного руху, так і сексизмом у лівому русі. Наприклад, під час однієї зі спроб об'єднання лівих сил, що відбулася до 2014 р., виникла широка дискусія щодо включення гендерних питань до декларації/програми платформи.

2 Випадок описано тут: <http://khpg.org/index.php?id=1516458710>.

раніше, через зростання символічної влади й організованості правих та фрагментацію лівих. На додачу до своїх традиційних атак на діяльність ЛГБТ праві угруповання також почали здійснювати напади на непов'язані з лівими ідеями заходи, присвячені гендерній проблематиці. Якщо раніше такі події могли наразитися на м'яке протистояння переважно з боку релігійних груп, тепер вони подекуди зазнають нападів агресивно налаштованих правих. Недавній приклад — конфронтація правих з представницями феміністичних рухів в університетах: протягом 2017 р. правим силам вдалося зірвати протести проти сексизму в двох ВНЗ, а ще в одному — проведення засідань клубу з гендерних питань; все це відбувалося в умовах повної пасивності адміністрації відповідних ВНЗ та правоохоронних органів. Ситуація загострилася під час подій, пов'язаних з 8 березня: у різних містах України вони зазнали нападів правих сил³. У наступні дні сталося кілька нападів в Ужгороді; в інших містах представники правих угруповань намагалися зірвати щонайменше три події, присвячені становищу жінок та дотриманню прав людини. По суті, ця тенденція загрожує виникненням ситуації, коли праві зможуть «скасувати» будь-яку небажану, на їхній погляд, подію, за винятком (у кращому випадку) заходів із великою кількістю учасниць. Сумно, але симптоматично, що тільки на цьому етапі ліберальний мейнстрім почав звертати увагу на реальну та серйозну загрозу, актуальну для лівих уже принаймні кілька років.

4.2 Рекомендації лівим силам

На цьому етапі існування руху необхідними є подальший розвиток, структурування та популяризація критичного погляду на зв'язок між урядовою політикою та структурами гендерної нерівності. Відсутність розуміння того, як поточна політика впливає на короткострокову та довгострокову ситуацію гендерної нерівності, та майже повна відсутність цього дискурсу в суспільстві призводять до безперешкодної реалізації урядом обраного ним курсу. Звичайно, в уряді відбувається внутрішня боротьба за владу, але потенційні переможці в цьому змаганні навряд чи запропонують кращі альтернативи.

З огляду на невеликий масштаб руху важливо знайти точки перетину між основним напрямом феміністичного дискурсу та лівими феміністичними групами. Це може прозвучати як свідчення капітуляції, але через обмежену силу лівого фемінізму як руху діалог і співпраця необхідні — принаймні для того, щоб використати напрацьовані популярні платформи та спільні вуличні акції з метою критичного втручання. Найбільш перспективна точка перетину — репродуктивна праця. Про її знецінення та структурний вплив на гендерну нерівність достатньо широко відомо в українському феміністичному русі. Отже, комплексний підхід та критика поточної політики з цієї перспективи можуть сприяти розвитку загальної феміністичної дискусії.

Іншою точкою перетину між основним напрямом феміністичного руху та лівим феміністичним дискурсом може стати питання об'єктивації. Ця проблема виходить за рамки даного дослідження (і компетенції його авторки), однак вона практично не розглядається українськими лівими. Водночас загальний суспільний дискурс за останні роки зробив прорив у суміжних питаннях гендерного насильства

та сексуальних домагань. Заснована на особистому та в основному жіночому досвіді кампанія «Я не боюсь сказати», що почалася з України та поширилася на інші частини постсоціалістичного простору, стала надзвичайно популярною та підняла обговорення фізичної вразливості жінок на абсолютно новий рівень. Разом з тим, лівий феміністичний рух практично ніяк не озвучив свою позицію з піднятого питання — йому бракувало як ресурсу, так і напрацьованого критичного підходу до оцінки інтегрованості жіночого тіла в капіталістичну систему та наслідків цього феномену — домагань і насильства. Формулювання й озвучення такої позиції є ще більш актуальними в контексті військового конфлікту та десятків зафіксованих (і, ймовірно, сотень досі не зафіксованих) випадків сексуального насильства щодо жінок та їхньої експлуатації в зоні конфлікту.

Безсумнівно, за надзвичайно обмежених можливостей важливою стратегією є налагодження партнерських зв'язків. На жаль, в актуальній ситуації політичні партії навряд чи можуть виступати союзниками лівого руху. Після фактичної заборони Комуністичної партії України (КПУ) в 2015 р. зараз у Верховній Раді немає жодної (навіть формально) лівої партії; поза парламентом також не існує перспективних об'єднань такого плану. КПУ була радше олігархічною структурою, а її діяльність у роки, що передували кризі, була далекою від лівих позицій. Проте заборона КПУ — один із найбільш серйозних кроків процесу декомунізації — залишила значну частину населення без будь-якого політичного представництва, яким би умовним воно не було. Хоча дехто висловлював сподівання, що такий розвиток подій розчистить простір для будівництва «справжньої» лівої партії, це неможливо реалізувати в короткостроковій і навіть середньостроковій перспективі, зважаючи на згадані вище політичні тенденції.

Хоча більшість офіційних структур безнадійна з точки зору пошуку партнерів, усередині цих структур цілком реально знайти людей, відкритих до альтернативних поглядів і готових до дискусії. Це стосується як різних урядових комітетів та навіть міністерств, так і найбільшої Федерації профспілок України. Переважно бюрократична та нерішуча, вона все ж є об'єднанням галузевих профспілок, і деякі з них набагато радикальніші за офіційне керівництво ФПУ. Скажімо, в 2011 р. галузева профспілка працівників освіти зуміла організувати всеукраїнський страйк вчителів з вимогою підвищити заробітну плату. Також, звичайно, можна розвивати тіснішу співпрацю з незалежними профспілками, які дивляться на діяльність уряду набагато критичніше.

Інших потенційних партнерів теж варто шукати в громадянському суспільстві — ними можуть стати більш радикально налаштовані ЛГБТ-групи, правозахисні ГО та об'єднання, місцеві жіночі ГО та ініціативи, які не мають чіткої ідеологічної позиції. Окремі суб'єкти, які діють у полі громадянського суспільства, теж налаштовані більш критично, хоча їм іноді бракує бази для обговорення розглянутих у цьому дослідженні питань чи структурного погляду на них. Водночас співпраця та спілкування з такими партнерами можуть збагатити наше власне бачення ситуації.

Мережа феміністичних організацій — інший аспект, який потребує покращення. Якщо у певних великих містах (скажімо, Київ, Харків, Львів) діють феміністичні групи й організації, то в інших така мережа відсутня, а в менших містах є лише окремі активіст_ки. Дуже важливо підтримувати таких активіст_ок та працювати над розбудовою феміністичного середовища, принаймні в інших великих містах, з перспективою охопити в майбутньому й менші населені пункти.

Останній ключовий аспект збільшення потенціалу — міжнародна співпраця. Це включає як співробітництво з міжнародними феміністичними організаціями, так і транскордонне співробітництво. Хоча в деяких питаннях міжнародна співпраця вже відбувається, розробка системної лівої критики гендерної нерівності в Україні може посприяти її розбудові — шляхом створення основи для порівняння, визначення чітких орієнтирів та спільних позицій. Така співпраця потенційно покращить доступ до ресурсів та мереж міжнародної солідарності, інтегрує український лівий фемінізм у глобальний дискурс боротьби з жорсткою економією та пошук альтернатив.

Джерела

1. Аналіз демографічної структури місцевих рад-2015 // RATING Pro, 7 грудня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratingpro.org/research/analiz_demografichnoi_struktury_miscevyh_rad-2015.html
2. Буткалюк В.А. Влияние неолиберализма на положение трудящихся женщин в Украине / В.А. Буткалюк // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. – Випуск 7(18). – Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 149–164.
3. Буткалюк В.А. Рабочий класс Украины: положение и перспективы в современных социально-экономических условиях / В.А. Буткалюк // Економіка: теорія та практика. Науково-практичний журнал Київського інституту банківської справи. – 2014. – №1(3). – С.13–20.
4. В Україні 200 тис. держслужбовців – Нацагенство держслужби // Інтерфакс-Україна, 23 лютого 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/405064.html>
5. Валовой внутренний продукт // Минфин, 20 грудня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/>
6. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 р.: статистичний збірник // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_vrd_zb.htm
7. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013 р.: статистичний збірник // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_vrd_zb.htm
8. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 р.: статистичний збірник // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm
9. Витрати і ресурси домогосподарств України у I кварталі 2017 р.: статистичний збірник // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm
10. Голобородько А. Права людини в зоні АТО. Бездіяльність влади, що межує зі злочином / А. Голобородько // Інформатор, 27 лютого 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://informatormedia.com/archives/73365>
11. Гриневич попередила вчителів про майбутні скорочення // «Ваші новини», 28 вересня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.vash.ua/news/polityka/grynevych-poperedyla-vchyteliv-pro-maybutni-skorochennya-51753>
12. Гройсман озвучив розмір середньої пенсії в Україні // Укрінформ, 17 травня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2229695-grojsman-ozvuciv-rozmir-serednoi-pensii-v-ukraini.html>
13. Гендерні аспекти ринку праці // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350808>
14. До кінця 2015 р. кількість держслужбовців скоротиться до 220 тис. – Нацагенство // РБК Україна, 26 березня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/kontsu-g-kolichestvo-gossluzhashchih-sokratitsya-1427370039.html>
15. Дошкільні навчальні заклади // Державна служба статистики, 16 травня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/dz_u.html

16. Дудін В. «Моральний» кодекс: що пропонує жінкам нове трудове законодавство [Електронний ресурс] / В. Дудін. – Режим доступу: <http://womo.ua/moralniy-kodeks-shho-proponuye-zhinkam-nove-trudove-zakonodavstvo/>
17. Життя після реформи. Як зміняться пенсії з 1 жовтня // Економічна правда, 5 жовтня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/10/5/629818/>
18. Жінки та чоловіки в Україні: статистичний збірник // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publzahist_u.htm
19. Журженко Т. Нація, гендер і клас у демографічній політиці / Т. Журженко // 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / упоряд. Кирило Ткаченко. – Київ: АРТ КНИГА, 2015. – 268 с. – С. 133–155.
20. Загальноосвітні навчальні заклади // Державна служба статистики, 5 квітня 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/znz_u.html
21. Зайняте населення за видами економічної діяльності у 2012–2016 роках // Державна служба статистики, 17 липня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/zn_ed/zn_ed_u/zn_ed_2013_u.htm
22. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України в 2016 р.: статистичний бюлетень // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publzdorov_u.htm
23. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами – вересень 2017 // Міжнародна організація з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_7_september_2017_ukr_0.pdf
24. ЗНО-2017: дівчата здали випускні іспити краще юнаків з усіх предметів, крім хімії // Дзеркало тижня, 10 серпня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/zno-2017-divchata-zdali-vipusknii-ispiti-krasche-yunakiv-z-usih-predmetiv-krim-himiyi-250799_.html
25. Індекс інфляції // Минфин, 12 березня 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/economy/index/inflation/>
26. Карпів Т. Більше половини українців вважає, що жінок в політиці недостатньо – опитування / Т. Карпів // Повага, 22 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://povaha.org.ua/bilshhe-polovyny-ukrajintsiv-uvazhaje-scho-zhinok-v-politytsi-nedostatno-opytuvannya/>
27. Кількість переселенців наблизилась до 2 мільйонів // Українська правда, 1 лютого 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/02/1/7097517/>
28. Когут І. Чим відрізняються жінки і чоловіки: про гендерну (не)рівність у вищій освіті / І. Когут // CEDOS, 10 липня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/discrimination/chym-vidrizniaiutsia-zhinky-i-choloviky-pro-hendernu-ne-rivnist-u-vyshchii-osviti>
29. «Ла Страда Україна» вважає рішення про ліквідацію 12 000 соціальних працівників поспішним // Ла Страда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_451.html
30. Матері на ринку праці / О. Ткаліч, І. Верхуленко, К. Гумен, О. Тимець // «Спільне», 29 червня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/materi-na-rinku-praci/>

31. Медичні кадри // Державна служба статистики, 30 червня 2017
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/mkadru_06_u.html
32. Мінсоцполітики збільшить на 12 тис. кількість соціальних працівників у країні // Корреспондент, 21 квітня 2012
[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1342472-minsocpolitiki-zbilshit-na-12-tis-kilkist-socialnih-pracivnikov-u-krajini>
33. Моніторинг прожиткового мінімуму // Профспілковому експерту. Федерація професійних спілок України (2018)
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://expert.fpsu.org.ua/monitoring-prozh-minimum>
34. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
35. Огляд гуманітарних потреб, листопад 2017 // Управління ООН з координації гуманітарних питань
[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_needs_overview_2018_ukr_20171130.pdf
36. Права внутрішньо переміщених осіб // Право на захист, Українська Гельсінська спілка з прав людини, 6 березня 2017
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenyh-osib/>
37. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>
38. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16.11.2000 № 2109-III
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>
39. Про надання щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним: постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2000 р. №1192.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1192-2000-%D0%BF>
40. Про підвищення розмірів державної допомоги окремим категоріям громадян: постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 1996 р. N 832
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/832-96-%D0%BF>
41. Про порядок призначення і виплат компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. №558
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/558-2004-%D0%BF>
42. Професійно-технічні навчальні заклади // Державна служба статистики, 5 квітня 2018
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/ptu_u.html
43. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів // Державна служба статистики
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sz/sz_u/srp_07rik_u.html
44. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності по місяцях // Державна служба статистики, 2 березня 2017
[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_m/Zp_ek_m_u/arh_zpm_u.html

45. Середня пенсія в Україні після підвищення // «Факти» ICTV, 20 жовтня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fakty.ictv.ua/ua/ukraine/20171020-serednya-pensiya-v-ukrayini-pislya-pidvyshhennya/>
46. Середньомісячна заробітна плата жінок і чоловіків за видами економічної діяльності // Державна служба статистики, 4 грудня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/gdn/Szp_ed/Szp_ed_u/arh_Szp_ed_u.html
47. Симонова Є. Сексуальне насилля в зоні АТО / Є. Симонова // Гендер в деталях, 23 лютого 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/community/expert-comments/sexualne-nasilya-u-zoni-ato.html>
48. Скільки в Україні пенсіонерів: чому так мало чоловіків доживають до пенсії // «Сьогодні», 23 березня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/skolko-v-ukraine-pensionerov-pochemu-tak-malo-muzhchin-dozhivayut-do-pensii--1005749.html>
49. Скільки коштує домашня праця, або чому господині 13 годин на тиждень витрачають на кухню? // «Ранкова хвиля», 27 травня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/skilky-koshtuye-domashnya-pracya-abo-chomu-gospodyni-13-godyn-na-tyzhden-vytrachayut-na-kuhnyu>
50. Смаль В. Велике переселення: скільки насправді в Україні внутрішньо переміщених осіб / В. Смаль // Vox Ukraine, 30 червня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://voxukraine.org/uk/velyke-pereselennya-skilky-naspravdi-v-ukraini-vpo-ua/>
51. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: статистичний збірник // Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publzhahist_u.htm
52. Стало відомо, на яку допомогу від держави можуть розраховувати одинокі матері // UNN, 13 лютого 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1714767-stalo-vidomo-na-yaku-dopomogu-vid-derzhavi-mozhut-rozrakhovuvati-odinoki-materi>
53. Стрельник О. Позиція матері на ринку праці як умова структурування практик материнства / О. Стрельник // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2017. – № 1 (8). – С. 23-27.
54. Стрельник О. Турбота як робота / О. Стрельник. – К.: «Критика», 2017. – 288 с.
55. Уряд збільшить кількість соціальних працівників // iPress, 6 квітня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/uryad_zbilshyt_kilkist_sotsialnyh_pratsivnykiv_118237.html
56. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 січня 2017 р. та середня чисельність у 2016 р. // Державна служба статистики, 23 лютого 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/kn/kn_u/kn1216_u.html
57. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. – К., 2014. – 552 с.
58. Які країни очолюють рейтинг захоплення готування їжі? // GFK, 31 березня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/press-release/jaki-krajini-ocholjujut-reiting-zakhoplennja-gotuvannja-jizhi/>
59. Яновська С. Допомогу одиноким матерям відтепер виплачуватимуть з урахуванням доходів / С. Яновська // «Вісті Калущини», 29 січня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visti-kalush.com.ua/articles/category/society/2016/01/29/14418/view>
60. Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine / Libanova E. [et al] [Electronic resource]. – Access mode: https://www.idss.org.ua/monografii/2013_en_womens%20participation.pdf

61. Armed conflict and austerity top serious issues facing women in Ukraine // UN Women, 17 May 2016
[Electronic resource]. – Access mode: <http://eca.unwomen.org/en/news/stories/2016/05/armed-conflict-and-austerity-top-serious-issues-facing-women-in-ukraine>
62. Gender Equality // UN Ukraine
[Electronic resource]. – Access mode: <http://www.un.org.ua/en/resident-coordinator-system/gender-equality>
63. Koriukalov M. Gender policy and institutional mechanisms of its implementation in Ukraine: National review of Ukraine's implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcomes of the Twenty-third special session of the General Assembly. Ministry of Social Policy of Ukraine, UN Women, European Commission, Friedrich Ebert Stiftung, & Ukraine Women's Fund / M. Koriukalov
[Electronic resource]. – Access mode: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11139-20150313.pdf>
64. Martsenyuk T. Gender equality situation in Ukraine: challenges and opportunities / T. Martsenyuk // Gender Equality Policies and EU Integration - experience of Visegrad for EaP Countries
[Electronic resource]. – Access mode: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9364/Gender_Policies_and_EU_Integration%20\(2\).pdf](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9364/Gender_Policies_and_EU_Integration%20(2).pdf)
65. Millennium Development Goals Ukraine: 2000–2015 // UNDP
[Electronic resource]. – Access mode: <http://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/PR/2015%20MDGs%20Ukraine%20Report%20engl.pdf>
66. National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons // International Organization for Migration, April 2017
[Electronic resource]. – Access mode: <https://reliefweb.int/report/ukraine/national-monitoring-system-report-situation-internally-displaced-persons-april-2017>
67. New study on rural women rights reveals gaps and challenges // UNDP Ukraine, 4 May 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/articles/2015/05/04/new-study-on-rural-women-rights-reveals-gaps-and-challenges.html>
68. Sustainable Development Goals: Ukraine. 2017 National Baseline Report, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine
[Electronic resource]. – Access mode: https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/poland/files/Sustainable_Development_Goals_Ukraine.pdf
69. The Children of the Contact Line in East Ukraine // UNICEF Ukraine, June 2017
[Electronic resource]. – Access mode: https://www.unicef.org/ukraine/Children_of_the_Contact_Line.pdf
70. The Effects of Intervention by International Financial Institutions on Women's Human Rights in Ukraine // Women's International League for Peace and Freedom
[Electronic resource]. – Access mode: https://wilpf.org/wp-content/uploads/2017/02/CEDAW-Shadow-Report-on-Ukraine_20170124.pdf
71. The Price of Austerity: The Impact on Women's Rights and Gender Equality in Europe (Oct 2012) // European Women's Lobby, 16 November 2012
[Electronic resource]. – Access mode: <https://www.womenlobby.org/The-Price-of-Austerity-The-Impact-on-Women-s-Rights-and-Gender-Equality-in?lang=en>
72. Ukraine: Employment in industry, female (% of female employment) (modeled ILO estimate) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: https://data.worldbank.org/indicator/SL.IND.EMPL.FE.ZS?locations=UA&year_high_desc=false
73. Ukraine: Employment in industry, male (% of male employment) (modeled ILO estimate) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: https://data.worldbank.org/indicator/SL.IND.EMPL.MA.ZS?locations=UA&year_high_desc=false
74. Ukraine: Employment in services, female (% of female employment) (modeled ILO estimate) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: https://data.worldbank.org/indicator/SL.SRV.EMPL.FE.ZS?locations=UA&year_high_desc=false

75. Ukraine: Employment in services, male (% of male employment) (modeled ILO estimate) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: https://data.worldbank.org/indicator/SL.SRV.EMPL.MA.ZS?locations=UA&year_high_desc=false
76. Ukraine: Labor force, female (% of total labor force) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.FE.ZS?locations=UA>
77. Ukraine: Population, female (% of total) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: <https://data.worldbank.org/indicator/SPPPOP.TOTL.FE.ZS?locations=UA>
78. Ukraine: Ratio of female to male labor force participation rate (%) (modeled ILO estimate) // World Bank Database
[Electronic resource]. – Access mode: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FM.ZS?locations=UA>
79. UN Says At Least 9,940 People Killed In Eastern Ukraine Conflict // RadioFreeEurope, 16 March 2017
[Electronic resource]. – Access mode: <https://www.rferl.org/a/ukraine-deaths-conflict-injured-united-nations/28371873.html>

Оксана Дутчак — заступниця директора Центру соціальних та трудових досліджень (Київ), дослідниця у сфері праці та гендерної нерівності, PhD-студентка факультету соціології Київського політехнічного університету ім. І. Сікорського. Магістр соціології та соціальної антропології Центральноєвропейського університету (Будапешт). Її сфери наукового інтересу: праця, трудові протести, гендерна нерівність, соціо-економічна нерівність, відтворення трудової сили, репродуктивна праця, неолібералізм.

Дослідження

Жорстка економія, гендерна нерівність та фемінізм після кризи:
знецінення праці жінок і відступ держави

Авторка

Оксана Дутчак

Редколегія

Феміністична група Rosa Luxemburg Stiftung:
Вера Бартоломе (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Мадрид)
Іоанна Меітані (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Греція)
Ада Шарлотта Регельманн (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Брюссель)
Марайке Пост (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Брюссель)
Неля Ваховська (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Україна)
Єлена Безрукова (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Москва)
Ксенія Форца (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Белград)
Йоанна Гвядецька (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Прага)
Александра Вишневські (Die Linke, Берлін)
Йоганна Буссемер (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Берлін)
Доріт Рітмюллер (Rosa-Luxemburg-Stiftung, Берлін)

Переклала з англійської

Олеся Камишнікова

Літературна редакторка

Олександра Григоренко

Макет та ілюстрація

Сері/граф

Підписано до друку 14.08.2018
Папір крейдований. Формат 60x84/8. Тираж 100 прим.
Друк офсетний. Гарнітура Roboto
Ум.друк.арк. 7. Зам. № 17

Видавництво ТОВ "АРТ КНИГА"
03067, м. Київ, вул. Виборзька, 84. Тел. +38 (097) 000 43 35
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДКН№4727 від 30.05.2014р.

Віддруковано в типографії "7БЦ"

Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні,
вул. Рейтарська, 29-б, 01032 Київ

Починаючи з фінансової кризи 2007 року, багато країн запровадили заходи жорсткої економії. У Південній Європі та Ірландії політика урізань була в основному продиктована ЄС та МВФ. У Східній Європі жорстка економія була зумовлена прагненням країн увійти до ЄС та швидко інтегруватися до європейського ринку, що змушувало уряди вдаватися до бюджетних урізань.

В Україні ж ситуація економічної кризи, яка почалася у 2014 році, призвела до масштабного поглиблення боргової залежності з відповідним посиленням впливу міжнародних фінансових інституцій на внутрішню соціально-економічну політику країни. Під цим впливом та без особливого опору з боку місцевих еліт зменшення бюджетного дефіциту стало першочерговою метою — незважаючи на катастрофічне погіршення соціально-економічного становища значної частини населення країни. Його більшу частку склали жінки, особливо зі структурно непривілейованих груп: жінки похилого віку, мешканки сіл, (самотні) матері, жінки-підкувальниці, а також жінки-переселенки та ті, які проживають поблизу зони бойових дій. Незважаючи на всі ці процеси, феміністичний, у тому числі лівий феміністичний дискурс, майже не піднімали питання структурних наслідків неоліберальних заходів та реформ для українських жінок.

Серія досліджень під загальною назвою «Жорстка економія, гендерна нерівність та фемінізм після кризи» була виконана на замовлення Rosa Luxemburg Stiftung в понад 8 країнах Європи. Вона присвячена тому, які наслідки політика жорсткої економії має для жінок. У своїх дослідженнях авторки описали топографію того, як європейський диктат жорсткої економії вплинув на гендерні відносини, а також сформулювали вимоги до лівої феміністичної політики, базованої на соціальній справедливості та гендерній рівності.

Ця публікація є частиною збірки розвідок з різних європейських країн. Усі дослідження англійською мовою можна прочитати тут: www.rosalux.de/austerity.